

Razmišljanja in razpravljanja – Reflections and Discussions

1.02

DOI: <https://doi.org/10.51663/pnz.63.2.09>

Enakost v različnem: dejstva in spoznanja o politični problematiki dveh jugoslovanskih držav*

»Sada! smo v Velesrbiji. Glejte, danes je država tako urejena:
Srbi vladajo, Hrvati razgovarjajo, mi plačujemo,
Nemci, Madžari in Muslimani so pa v akciji.
(Odobranje in ploskanje. Medklici iz desnice: 'To je mrznja.')

Vas je 43 %, to ni mrznja, to je dejstvo. (Glas iz desnice: 'Malo več!')

Dobro, koliko
več? (Glas iz desnice: '51 %.')
43 % vas je, a prišli smo tako daleč, da imate v skupščini
dobri dve tretjini poslancev.«¹

|

V zgodovini Slovencev se Jugoslaviji ni mogoče izogniti, saj je z njo povezana tudi zgodovina slovenske državnosti oziroma nastajanja slovenske države, prav tako osamosvojitve Slovenije in nastanek neodvisne in suverene slovenske države. To sodi v našo zgodovino, prav tako kot vanjo sodijo življenje Slovencev pod Habsburžani in vse, kar se je zgodilo na našem ozemlju in je vplivalo na takratno življenje tukajšnjega prebivalstva, razvoj Slovencev kot naroda in Slovenije kot države. Zgodovina je nekaj celovitega in ne nekaj, kar nekemu danes ni všeč, kar je treba iz nje izpustiti, spregledati ali pa prikazati kot nekaj skrajno negativnega. To vsaj pri določenih političnih subjektih sedaj velja za Jugoslavijo. Zgodovino želijo prilagoditi svojim političnim pogledom in potrebam. Zgodovinopisje se temu ne sme ukloniti in Jugoslavija, prva in druga, morata imeti v slovenski zgodovini svoj prostor. Podoba prve in druge Jugoslavije je v

* Članek kot pregledni znanstveni članek z značajem razmišljanja o obravnavani tematiki temelji na zgodovinskih dejstvih, ki jih je utemeljilo slovensko in jugoslovansko zgodovinopisje za obdobje jugoslovanske države. Dejstva izhajajo tudi iz virov, številni so objavljeni v različnih publikacijah, uradnih listov in zares obširne starejše, novejše in najnovejše zgodovinopisne literature.

1 »Proračunski govor dr. Antona Korošca,« Slovenec, 9. 2. 1926, 2.

zgodovini slovenskega naroda lahko le takšna, kot jo izriše znanstveno zgodovinopisje. Obdobje življenja v Jugoslaviji je del slovenske zgodovine in ga je treba kot takšno tudi zgodovinopisno obravnavati.

V preteklosti je bila v takšnem zgodovinskem in tudi zgodovinopisnem položaju habsburška država, ki je med drugim dobila oznako »ječa narodov«. V veliki meri precej neupravičeno, vendar je oznaka nastala iz političnih potreb takratnega časa in zlasti po koncu »črno-žolte« monarhije. Tudi iz političnih potreb antantnih držav v prvi svetovni vojni. Sedanje negativno prikazovanje Jugoslavije, zlasti druge, nastale v vihuri druge svetovne vojne in po njej, je povezano z osamosvojitvijo Slovenije oziroma s procesom demokratizacije in osamosvajanja, ki je privedel do osamosvojitve Slovenije. Negativni pogled na drugo Jugoslavijo je povezan predvsem z njenim političnim sistemom in monistično oblastjo komunistov ter izhaja iz sedanjih političnih potreb. Prav tak je bil odnos druge Jugoslavije do prve, ki so jo v drugi označevali kot »gnilo« predvsem zato, ker je »tlačila« oziroma zanikala narode in po njihovem ni bila dovolj demokratična. Sedaj je na sramotilnem stebru druga Jugoslavija, vendar ne toliko zaradi odnosa do naroda ali narodov, ampak zaradi političnega sistema in komunistov kot nosilcev oblasti. Torej zaradi vprašanja demokracije oziroma njene oblike.

Z vidika slovenske preteklosti, zlasti tiste v »kratkem 20. stoletju«, igrata eno ključnih vlog narod ter odnos do narodnega vprašanja in do narodovih pravic. Oboje je bilo zelo pomembno pri odhodu iz avstro-ogrske države, pri nastanku jugoslovanske države pa tudi pri njenem koncu. Nacionalno vprašanje je bilo eno od bistvenih »gibal« prve in druge jugoslovanske države.

Za državo Slovenijo (za njene prebivalce, med katerimi je bila večina Slovencev) se je konec jugoslovanskega obdobja formalno začel s plebiscitom o državni samostojnosti. S formalno odločitvijo večine slovenskih volivcev se je začel konec slovenskega bivanja v jugoslovanski državi, ki se je iztekel z razglasitvijo neodvisne in samostojne slovenske države 25. junija 1991.² S tem je bilo konec obdobja, ki ga je mogoče imenovati slovensko jugoslovansko stoletje. Trajalo je dejansko ves čas »kratklega 20. stoletja«, kot

2 Badinterjeva komisija, ki jo je v okviru konference o Jugoslaviji jeseni 1991 ustanovila Evropska skupnost, potem ko sta Slovenija in Hrvaška razglasili svojo samostojnost in neodvisnost, je med drugim ugotovila in odločila, da je SFRJ razpadla – da ne obstaja več, ter tudi določila, kdaj je katera od njenih federalnih enot postala samostojna država. Za Slovenijo so se odločili za 8. oktober 1991 (mnenje št. 11), ko je pretekla trimesečna »zamrznitev« slovenske osamosvojitve, za katero so se dogovorili na Brionih (t. i. brionska deklaracija) pod pokroviteljstvom treh zunanjih ministrov držav Evropske skupnosti. Po tej ugotovitvi je Slovenija postala v popolnosti samostojna in neodvisna država po izteku trimesečnega moratorija, dogovorjenega na Brionih.

Badinterjeva komisija je bila arbitražna komisija, ki je delovala (oblikoval in imenoval jo je Svet ministrov Evropske ekonomske skupnosti) v okviru mirovne (t. i. haaške) konference o Jugoslaviji jeseni 1991, ime pa je dobila po francoskem pravniku Robertu Badinterju, ki jo je vodil. Komisijo je sestavljalo pet članov, predsednikov ustavnih sodišč držav EES. Imela je nalogo reševati/rešiti sporna vprašanja glede razpada jugoslovanske države. Od novembra 1991 do januarja 1993 je izdala enajst pravnih razlag, s katerimi je pravno utemeljila dejstvo, da je SFRJ razpadla in da ne obstaja več (mnenje št. 8), da je treba vprašanje sukcesije držav, ki so nastale iz nje, reševati po načelih mednarodnega prava in na osnovi pravičnosti, da nobena od novonastalih držav nima pravice nadaljevati članstva v mednarodnih organizacijah, da se meje med nekdanjimi federalnimi enotami (novonastalimi državami) smatrajo za državne meje, ki se lahko spremenijo le s sporazumom (ne s silo). Za Badinterjevo komisijo je bila v zvezi s samostojnostjo Republike Slovenije in njenega mednarodnega priznanja pomembna ugotovitev, da je Slovenija decembra 1990 izvedla plebiscit, na katerem se je 88,5 odstotka volivcev odločilo za samostojnost izven jugoslovanske države, in da je, ko nikakor ni prišlo do soglasja glede sprememb ureditve SFRJ, 25. 6. 1991 razglasila samostojnost.

je britanski zgodovinar Eric Hobsbawm opredelil obdobje od prve svetovne vojne pa do začetka devetdesetih let 20. stoletja. Slovenija je bila del Jugoslavije – jugoslovanske države dveh obdobji in petih imen – 871 mesecev, 26.480 dni; od 1. decembra 1918 do 25. junija 1991, torej 72 let in pol.³ To je bil zanjo in njeno prebivalstvo čas jugoslovanske države. Čas bitja in žitja v njej in zanjo – pa tudi proti njej.

Zdaj je Jugoslavija del zgodovine, tudi zgodovine Slovencev. V 20. stoletju sta izginili dve državi, v katerih smo Slovenci živeli, habsburška avstro-ogrška država in jugoslovanska država. Prva je izginila po prvi svetovni vojni in ena od držav, ki so nastale na njenem pogorišču, je bila jugoslovanska. Najprej je bila to »majhna« jugoslovanska država »habsburških Jugoslovanov«, Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, ki se je nato iz potrebe (po lastni volji) združila s Kraljevino Srbijo v Kraljevino Srbov, Hrvatov in Slovencev – v prvo Jugoslavijo. Ta je dejansko, ne pa tudi formalno izginila zaradi druge svetovne vojne. V njej se je nato oblikovala v mnogočem drugačna država, a sta med njima obstajali kontinuiteta in povezanost.

Različni sta bili v marsičem, kar opredeljuje državo in ji daje značaj, zlasti glede oblasti, oblike vladavine in organizacije države. Kljub razlikam pa je med obema jugoslovanskima državama – prvo in drugo Jugoslavijo⁴ – monarhijo in republiko, centralistično in federativno organizirano državo z različnima političnima sistemoma – v praksi, delovanju mogoče opaziti kar nekaj podobnosti (če ne kar enakosti). Zato ju kljub temu lahko primerjamo, ne pa tudi enačimo, saj je vsaka nastala in obstajala v svojem času, v razmerah oziroma okoliščinah, ki so njenemu zgodovinskemu razvoju dajale določene značilnosti.

Vsekakor je umestno vprašanje, ali je mogoče primerjati nekaj, kar naj bi bilo zaradi različnosti neprimerljivo. Vprašanje pa je tudi, ali gre resnično za nekaj neprimerljivega ali pa gre za enakost v različnem oziroma je ta razlika v določeni meri le navidezna in je posledica odločitve (zlasti politične). Med obema jugoslovanskima državama je namreč preveč podobnosti in kar nekaj enakosti, da bi ju lahko razglasili za popolnoma različni in neprimerljivi. Marsikaj je bolj enako kot le podobno, tako da je različnost med obema v mnogih primerih le plod hotenja, da je različno nemogoče primerjati.

Pri iskanju stičnih točk ali pojavov, ki so bili zaznani kot politični problemi tako v prvi kot drugi Jugoslaviji, ne smemo gledati skozi ideologijo in političnost. To velja tudi – ali predvsem – za enega od izhodišč oblikovanja ter doktrine druge Jugoslavije in njene federativnosti, ki se je izražala kot »bratstvo in enotnost«. Šlo je za esenco jugoslovanske ideje, nastale sredi 19. stoletja kot ideal bratske sloge, ki se je pokazala

3 Obdobje druge svetovne vojne, ko je bila jugoslovanska država okupirana in razkosana med različne okupatorje (z različnimi okupacijskimi sistemi) in je na njenem ozemlju nastala NDH, je treba šteti kot čas obstoja jugoslovanske države, kajti v pogledih držav, ki so se borile proti državam okupatorkam Jugoslavije, je ta obstajala in sta jo predstavljala njena vlada ter kralj. Kraljevina Jugoslavija je kljub temu, da je bila okupirana in razkosana, razglasila nadaljevanje vojne proti okupatorjem. Sprememba oblasti v Jugoslaviji, izvedena med vojno, v mednarodnem pogledu ni pomenila nastanka nove jugoslovanske države, ampak njeno neprekinjeno nadaljevanje.

4 Poimenovanje jugoslovanske države z vrstilnim številkom je nevtralna, nepolitična in neideološka razvrstitev dveh jugoslovanskih držav, brez uporabe označb kot kraljeva, federativna, socialistična/komunistična ipd. Pri prvi Jugoslaviji gre za jugoslovansko državo v letih 1918–1941/43, pri drugi pa v letih 1943/45–1991.

kot bistven način pri oblikovanju druge jugoslovanske države in kot njen pogoj.⁵ Ko se opusti ideologija in se ne poudarjajo njune politične razlike, je mogoče jasno videti enakosti ali vsaj velike podobnosti v problematiki, ki je zaposlovala politiko v prvi in drugi Jugoslaviji ter določala politično življenje v obeh državah. Problemi, s katerimi se je ukvarjala politika v obeh Jugoslavijah, so bili enaki in so imeli enake razloge – razlike med narodi, ki so se šteli za bratske in so stremeli k enotnosti, vsaj v državnem smislu. Razlikovala pa sta se zorni kot gledanja in način njihove obravnave in reševanja.

V vsem obdobju jugoslovanske države, od leta 1918 do 1991, je šlo za domala enak prostor, za domala enako državno ozemlje⁶ in za prebivalstvo, ki je bilo narodnostno različno, pri čemer je vsak narod imel svoje poglede in zahteve glede življenja v skupni državi. Pri tem so v obeh jugoslovanskih državah izstopali trije narodi – Srbi, Hrvati, Slovenci; v prvi Jugoslaviji so bili priznani in so ji v njenem prvem desetletju v tem vrstnem redu dajali tudi ime, v drugi pa so v federativno organizirani državi igrali vlogo, ki so jo prinesli iz prve Jugoslavije. Odnosi med temi tremi narodi so krojili politiko (in od nje odvisno gospodarsko politiko) prve in druge Jugoslavije, njen razvoj in tudi njen konec. Odnosi med Srbi, Hrvati in Slovenci na političnem področju so bili stalnica in v veliki meri enaki v obeh Jugoslavijah, v mnogih pojavnih oblikah, zlasti glede razumevanja organizacije države, njenega delovanja in upravljanja, pa tudi razumevanja in spoštovanja nacionalnega vprašanja.

Jugoslovanski državi sta si bili v podrobnostih povsem različni, imeli pa sta nekaj točk, ki so ju delale vsaj podobni. Ena od teh se je dotikala narodov, ki so živeli na ozemlju države, pri čemer je bil odnos do teh narodov, do njihove individualnosti, posebnosti in tudi različnosti povsem različen. Vendar je bilo za obe kljub različnemu pristopu do naroda oziroma narodov prav narodno vprašanje, v katerem se je pojavljal tudi hegemonizem enega od njih, ključno za delovanje države in za njen obstoj oziroma konec. Kljub federativnosti, ki je bila ena od značilnosti in esencialnih postavk druge jugoslovanske države ter bistvo njenega nastanka in je pomenila glavno razliko od prve jugoslovanske države, je bilo v njej prisotno vprašanje centralizma kot načina upravljanja države. Federativnost ni zagotovila, da bi bil centralizem, ki je bil značilnost prve Jugoslavije, odpravljen, pač pa se je ta kot bistven za organizacijo in vodenje prve jugoslovanske države pojavljal tudi v drugi Jugoslaviji. Prav težnja po njegovi večji veljavi in moči v povezavi z željo po hegemoniji številčno največjega naroda je bila eden od bistvenih razlogov za njen konec. Politično življenje druge Jugoslavije se je v veliki meri odvijalo okoli odnosa do centralizma, ko so eni želeli njegovo večjo vlogo, češ da je učinkovit in državi zagotavlja notranjo trdnost, ki se kaže tudi navzven, drugi pa so želeli njegovo zmanjšanje, ker je omejeval in zaviral suverenost narodov. Tako kot v prvi je tudi v drugi jugoslovanski državi prav to vprašanje bilo eno osrednjih gibal politike. Centralizem in odnos do njega sta vsekakor bila eni od enakosti obeh Jugoslavij.

5 O zgodovinskem razvoju »bratstva in enotnosti« kot ideala rešitve nacionalnega vprašanja v drugi Jugoslaviji Janko Pleterški v *Enciklopedija Slovenije, 1: a-Ca* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1987), 358, 359.

6 Po drugi svetovni vojni se je ozemlje jugoslovanske države spremenilo oz. povečalo, saj je bil v njen okvir vključen večji del ozemlja, na katerem so živeli Slovenci in Hrvati, ki je po prvi svetovni vojni (in zaradi te) pripadlo Kraljevini Italiji.

Enakost, podobnost na eni in različnost na drugi strani nič ne zmanjšujejo »kakovosti« ali političnega značaja in pomena ene in druge jugoslovanske države, v kateri s(m)o Slovenci preživeli »kratko 20. stoletje«.

II

Jugoslovanska država v dveh različnih podobah je glede vsega, kar predstavlja državo, njeno oblast in organizacijo, kljub vsem razlikam imela mnogo enakosti in podobnosti. Denimo večnacionalnost, večverskost, različen zgodovinski razvoj posameznih delov države, ki so izhajali iz različnosti držav, v katerih so pred tem živeli, in iz njihovih kultur, razumljenih kot uporaba splošno veljavnih načel, norm, pravil vedenja, ravnanja, ter tudi gospodarske razvitosti. Prav večnarodnostna sestava jugoslovanske države je v veliki meri krojila njeno zgodovino, razvoj in tudi razkroj. Bila je stalnica, okoli katere se je odvijalo zlasti politično življenje obeh jugoslovanskih držav, čeprav je bil odnos do narodov v eni in drugi v veliki meri različen. Enakost je obstajala predvsem v različnosti glede razumevanja narodov in v odnosu do njih.

Vprašanje naroda, razumevanja tega in vsega, kar je povezano s tem, zlasti razumevanja in priznavanja narodovih posebnosti oziroma edinstvenosti ter iz tega izhajajočih pravic, je bilo os, okoli katere se je vrtela politika obeh jugoslovanskih držav.

Prvo in drugo jugoslovansko državo je politično obremenjevalo narodno/nacionalno vprašanje – v vsaki sicer na nekoliko drugačen način, vendar z istim imenovalcem – pa tudi z njim ozko povezano vprašanje organizacije države, bodisi centralistične bodisi organizirane kot federacija. A tudi federacija ni izključevala možnosti centralizma kot načina upravljanja države. Okrog nasprotja med načelno federativnostjo in praktičnim centralizmom je potekalo veliko notranjepolitičnega dogajanja druge Jugoslavije. Nacionalno vprašanje in vprašanje centralizma kot načina vladanja oziroma upravljanja države je ena od stičnih točk prve in druge jugoslovanske države, je hkrati enakost ali vsaj podobnost in tudi izraz različnosti. Dogajanje na političnem področju je bilo v številnih podrobnostih (kljub vsem razlikam) podobno, saj so bili takšni vzroki zanj. Na koncu jugoslovanske države so bili kar enaki, takšni kot ob njenem začetku slabega tri četrt stoletja prej. Do tega je prišlo, ko sta prevladala srbski pogled in način, kar je bila želja srbskih politikov na začetku in koncu jugoslovanske države. Dejansko je ta pogled bil prisoten ves čas obstoja jugoslovanske države, a se ni kazal tako intenzivno, kot se je pokazal v zadnjih petih letih njenega obstoja.

Država je v mnogih primerih spremenljiva institucija, ki jo iz svoje potrebe ustvarijo ljudje. Države nastajajo in izginjajo – tako je bilo tudi z jugoslovansko državo. Na to so vplivali mnogi dejavniki, vendar je bil bistven v njenem notranjem ustroju, v njenem sobivanju različnih, čeprav precej sorodnih narodov, ki so dvakrat izrazili voljo za skupno državo.

Države nastanejo iz zgodovinske nujnosti. Zlasti velja to za tiste, ki so nastale v drugi polovici 19. stoletja, kot sta bili Kraljevina Italija in Nemška država, Nemško

cesarstvo, t. i. drugi rajh. Pri nastanku jugoslovanske države so se v veliki meri zgledovali prav po njiju. Morda zavestno, morda pa je bilo to naključje? Jugoslovanska država je nastala v zgodovinskih okoliščinah, kakršne so bile po prvi svetovni vojni.

Države so nastajale iz potreb vladarjev, ki so želeli vladati večjemu ozemlju, pa tudi iz potreb tamkajšnjega prebivalstva, ki so ga predstavljali in vodili politiki (skupaj z vladarji-dinasti), ti pa so imeli v imenu ljudi (ali pa kar v svojem imenu) možnost vplivati tudi na oblikovanje države. Takšen je bil primer nastanka jugoslovanske države. Ustvarili so jo politiki, pri čemer so se sklicevali na ljudi, na ljudstvo, na narod in na zgodovinske okoliščine. Na eni strani je bila tako želja Kraljevine Srbije po širitvi, da bi uveljavila (»unovčila«) svoj politični položaj, ki ga je pridobila kot zmagovalna država v prvi svetovni vojni; na drugi strani pa je pri tistih narodih oziroma ozemljih, ki so pripadali poraženi in razpadli avstro-ogrski državi, združitev z močnejšo državo, Kraljevino Srbijo, narekovala nujnost, ki je izhajala iz političnega dogajanja na ozemlju novonastale države »habsburških Jugoslovanov«, Države Slovencev, Hrvatov in Srbov. V njej je namreč prihajalo do močnega socialnega vrenja, ki ga oblasti niso povsem obvladovale in so zato potrebovale pomoč »večjega brata«. Eden od razlogov je bilo tudi ozemeljsko hotenje Kraljevine Italije. Zato je bila hitro, le dobre tri tedne po formalnem koncu prve svetovne vojne, ustanovljena nova država, Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev. Nastala je po volji srbske politike, v katero je treba šteti tudi (ali predvsem) vladajočega regenta Aleksandra Karađorđevića, in želje politikov Države SHS, da do združitve pride čim prej. Pri tem sta bila odločilna želja in politično delovanje vodilnih politikov Srbov na Hrvaškem, v prvi vrsti dotedanjega voditelja srbsko-hrvaške koalicije Svetozarja Pribičevića. Njegovo politično delovanje v »Narodnem vijeću« Države SHS in pri vodilnih srbskih politikih je odločilno prispevalo k hitrosti pa tudi pogojem združitve v skupno državo južnoslovanskih narodov, v Kraljevino SHS. Na strani Države SHS je bila ta združitev razumljena kot izraz samoodločbe, čeprav je bila v veliki meri izvedena pod pogoji, kakršne je narekovala politika Kraljevine Srbije, zato je šlo bolj za izraz odločitve za združitev pod pogoji, ki so jih postavili politikom Države SHS. Ti so jih sprejeli in nastala je Kraljevina SHS, ki je bila razširitev organizacijskega stanja Kraljevine Srbije, to pa je bil strogi centralizem. Združitev ali »zedinitev«, kot so jo poimenovali in kar je bilo sprejeto tudi v zgodovinopisju, je bila vnaprejšnja privolitev v centralizem kot način organizacije države in njenega upravljanja. Nekakšen federalizem, ki ga je bilo mogoče zaznati v organizaciji in delovanju Države SHS, je po »zeditiv« dejansko takoj izginil. V jugoslovanski državi se je začelo obdobje centralizma, ki je označeval vso dobo njenega obstoja in bil eno osrednjih političnih gibal.

Jugoslavija je nastala iz potrebe časa, ljudi in njihovih politikov (pri tem se je mogoče vprašati, koliko so ti upoštevali voljo ljudi), prav tako pa se je tudi končala iz potreb ljudi in predvsem njihovih politikov. Mnogi je niso več potrebovali. Primer je rezultat slovenskega plebiscita 23. decembra 1990.⁷

7 Na plebiscitu 23. 12. 1990 je na vprašanje, »ali naj Republika Slovenija postane samostojna in neodvisna država«, odgovorilo 93,2 odstotka volilnih upravičencev, od katerih jih je 95,7 odstotka glasovalo za samostojno Slovenijo, kar

Centralizem je imel pomembno vlogo pri nastanku jugoslovanske države in ob njenem koncu. Želja po centralizmu in z njim povezanim hegemonizmom na narodnostni osnovi, ki jo je izrazila srbska vladajoča politična elita ob nastanku jugoslovanske države konec leta 1918, se je namreč – kot da gre za poskus zavrteti zgodovino nazaj – pojavila tudi v njenih zadnjih letih. Bila je razlog za njen konec, kajti pogojev, kakršne so decembra 1918 sprejeli politiki Države SHS, niso mogli niti hoteli sprejeti politiki narodov, ki sta bila vodilna ali prevladujoča v Državi SHS, tj. hrvaški in slovenski. Ne slovenska ne hrvaška politika nista bili pripravljene sprejeti diktata srbske politike in njenih domala enakih argumentov, ki so bili jasni že decembra 1918, čeprav niso bili izrečeni. Zlasti niso želeli sprejeti vsiljevanja centralizma in srbskega hegemonizma, utemeljujočega se na številčnosti srbskega naroda v jugoslovanski državi.

Poleg centralizma je ena od njenih značilnosti tudi kontinuiteta države. Kljub temu da je v drugi svetovni vojni, z okupacijo njenega ozemlja, razdelitvijo med okupatorske države in nastankom hrvaške države kot marionetne, kvizlinške države, bila ozemeljsko izničena, je kot država obstala in obstajala. Kontinuiteta države, ki jo je kljub izgubi ozemlja in tudi prebivalstva, ki je bilo pod okupatorsko oblastjo, predstavljala njena oblast – kralj in vlada –, je bila pomembna. Tudi po tem, ko je v jugoslovanski državi med vojno prišlo do spremembe oblasti in organizacije države, je šlo za isto državo. Kontinuiteta je pomenila, da je bila Jugoslavija ves čas svojega obstoja ena država, nastala z namenom, da sorodni južnoslovanski narodi živijo v skupni državi. To je veljalo tako za prvo kot drugo Jugoslavijo. Ta je bila v resnici obnove prv, pri čemer je njena osnova bila drugačna. Šlo je za sporazumno odločitev narodov – vsakega posebej –, da se ponovno združijo v eno, enovito in enotno jugoslovansko državo, a z drugačno organizacijo, v federativno državo, nastalo na osnovi pravice do samoodločbe naroda.⁸

je pomenilo 88,5 odstotka vseh volilnih upravičencev; proti pa je bilo 4,3 odstotka tistih, ki so se udeležili plebiscita.

Slovenske volivce je o odločitvi za slovensko državno samostojnost zunaj Jugoslavije v veliki meri prepričala politika, ki jo je izvajala Srbija pod vodstvom Slobodana Miloševića, katere namen je bil ustvariti jugoslovansko državo po srbskih pogledih, s centralizmom in srbskim hegemonizmom.

- 8 Na drugem zasedanju Avnoja 29./30. 11. 1943 (Jajce), ko se je ta do tedaj politični organ odpora proti okupatorjem v Jugoslaviji vzpostavil kot oblastni državni organ (revolucionarna zamenjava oblasti), je bil sprejet bistven sklep o drugačni organizaciji države, ki naj temelji na federativnem načelu. Sprejet je bil tudi odlok o objavljanju odlokov Avnoja, njegovega predsedstva in NKOK v srbskem, hrvaškem, slovenskem in makedonskem jeziku in o tem, da so »vsi jeziki enakopravni na vsem ozemlju Jugoslavije«. – *Prvo in drugo zasedanje AVNOJ 26. in 27. novembra 1942 in 29. in 30. novembra 1943* (Ljubljana: Komunist, 1973), 238, 260.

V začetku osemdesetih let, po Titovi smrti, so v Srbiji temu sklep/odloku Avnoja želeli odvzeti veljavnost, češ da zanj niso glasovali izvoljeni predstavniki srbskega naroda oz. izvoljeni predstavniki srbskega osvobodilnega gibanja in da so v imenu srbskega naroda glasovali Srbi iz vodstva jugoslovanskega osvobodilnega gibanja (iz političnega in vojaškega vodstva) ter da tako niso imeli »mandata« srbskega naroda. Jeseni 1943, ko so se sestali narodni/nacionalni odbori drugih jugoslovanskih narodov (v Sloveniji na Zboru odposlancev slovenskega naroda 1.–3. 10. 1943 v Kočevju), v Srbiji tega niso mogli izvoliti. Na osnovi tega dejstva so začeli v Srbiji nasprotovati sklepu o federativnosti, sprejetem na drugem zasedanju Avnoja, s čimer so postavili pod vprašaj tako federativnost kot njeno osnovo, tj. pravico do samoodločbe. Ne eno ne drugo ni odgovarjalo srbskim politikom, ki so želeli tudi z »demokracijskim načelom« enega človeka – enega glasu zaradi številčnosti Srbov v jugoslovanski državi doseči svojo prevlado oz. nadvlado.

III.

V razvoju jugoslovanske države je bilo več različnih obdobj. Politično in zgodovinsko so merila teh obdobj ozko povezana z vprašanjem organizacije države, stopnjo in načinom centralizma in s tem povezanim narodnim vprašanjem oziroma vprašanjem odnosa do pravic narodov. Druga merila se dotikajo oblike vladavine in političnega sistema oziroma političnih pravic in možnosti njihovega izražanja. Glede na organizacijo države in obliko vladavine, pa tudi glede na politični sistem in njegovo izražanje, je mogoče videti dve jugoslovanski državi, cezuro med njima predstavlja druga svetovna vojna.

Tako kot je bila federativnost, kakršna je bila vzpostavljena v Jugoslaviji med drugo svetovno vojno, ozko povezana z nacionalnim vprašanjem in je v jugoslovanskem primeru predstavljala enega od ključnih načinov njegovega reševanja – tako se je vsaj menilo –, je bil tudi centralizem kot način upravljanja države iz enega centra povezan z nacionalnim vprašanjem. Centralizem je bil v prvi Jugoslaviji namreč sredstvo unitarizma oziroma t. i. integralnega, celovitega jugoslovanstva. Bil je tudi sredstvo hegemonizma, ki ga je želel in izvajal številčno največji narod oziroma njegova politika ali njegovi politiki kot njeni ustvarjalci in izvajalci. Glede pogledov na jugoslovanstvo so se sicer razlikovali; eni so verjeli v možnost celovitega jugoslovanstva z oblikovanjem jugoslovanskega, tj. novega naroda – tem so se pridružili tudi slovenski t. i. »jugoslovenarji«, drugi, bili so iz najmočnejše srbske stranke, ki je v času t. i. vidovdanskega parlamentarizma na volitvah v Narodno skupščino prevladovala,⁹ pa so »jugoslovanstvo« videli bolj kot srbstvo, ki naj se razširi po vsej državi. Jugoslovanstvo ali pojugoslovanjenje so videli bolj kot »srbiziranje«. Celovito jugoslovanstvo, tako na »jugoslovenarski« kot na srbski način, pa je pomenilo zanikanje narodov, njihovih posebnosti in različnosti z namenom ustvariti enovit jugoslovanski narod in tako oblikovati enonacionalno državo, kot so bile države, nastale v 19. stoletju, ko se je en narod – italijanski, nemški – združeval v eno samo nacionalno državo. V teh državah je bil v organizacijskem smislu in kot način upravljanja uveljavljen centralizem. Da bi dosegli takšno stanje, naj bi ustvarili jugoslovanski narod, ki bi zagotavljal enotnost države in njeno notranjo čvrstost. Tako je vsaj razmišljal jugoslovanski kralj, ko se je

9 Razen na volitvah v Konstituanto (ustavodajno skupščino) novembra 1920, ko je z 19,9 odstotka glasov (92 poslancev) zmagala Jugoslovanska demokratska stranka (srbska Narodna radikalna stranka je dobila 17,7 odstotka – 91 poslancev), je bila na volitvah v Narodno skupščino Narodna radikalna stranka najuspešnejša in je imela največje število poslancev; leta 1923 – 25,9 odstotka glasov, 108 poslancev; leta 1925 – 28,8 odstotka, 123 poslancev; leta 1927 – 31,9 odstotka, 112 poslancev. Po zmagi na volitvah v Konstituanto je Jugoslovanska demokratska stranka kot nosilka politike celovitega jugoslovanstva dosegala slabše rezultate in jo je vedno prehitela celovitemu jugoslovanstvu izrazito nasprotna vodilna hrvaška stranka HRSS/HSS. Pri volivcih je celovito jugoslovanstvo izgubljalo privlačnost. Tega se je zavedal tudi voditelj Jugoslovanske demokratske stranke Ljuba Davidović in je bil zato naklonjen kompromisom glede jugoslovanstva, medtem ko je temu nasprotoval eden od vodilnih ideologov celovitega jugoslovanstva Svetozar Pribičević, ki je zato s svojimi privrženci, večinoma so bili Srbi, t. i. prečani, ki niso živeli v »stari Srbiji«, priključili so se mu slovenski »jugoslovenarji«, marca 1924 zapustil JDS in oblikoval svojo centralistično-unitaristično Samostojno demokratsko stranko. Ta je bila za »strogo« celovito jugoslovanstvo, dokler se ni jeseni 1927 zblížal z avtonomistično-federalistično HSS, ko sta stranki oblikovali Kmečko demokratično koalicijo, ki je bila izrazito proticentralistično in unitaristično nastrojena.

zavzemal za celovitost jugoslovanstva in kot sredstvo za doseg tega, predvsem ob pomoči srbske Narodne radikalne stranke, uporabil centralizem.¹⁰

V nasprotju z državami, ki so nastajale z združevanjem istega naroda, ki je govoril isti jezik, resda v različnih dialektih, denimo Nemčijo¹¹ in Italijo s t. i. risorgimentom, kar je eden od »tvorcev« združene italijanske države,¹² Kraljevine Italije, komentiral s tem, da je Italija z združitvijo narejena, da pa je treba narediti še Italijane, je bilo združevanje južnoslovanskih narodov v eno enotno jugoslovansko državo bistveno različno, saj se je v njej združilo več narodov. Ker je bila narodnostno raznolika – taka je bila tudi ena od njenih predhodnic ali združitvenic, Država Slovencev, Hrvatov in Srbov, kar kaže že ime te sicer kratkotrajne države –, je bila v skladu z razumevanjem oblikovanja držav, nastalih z združevanjem sicer istega naroda, namera vladarja iz srbske dinastije Karađorđevićev, da »naredi« iz narodov, ki so bili ob združitvi, t. i. zedinjenju priznani, en sam narod. In to kljub mnogim razlikam, ki so obstajale med temi tremi narodi, jezikovnim, verskim in kulturnim. Regent in nato kralj Aleksander je državo, nastalo z združitvijo »svoje« Kraljevine Srbije z Državo SHS, videl kot državo, katere narod je treba narediti. Aleksander Karađorđević je kot odločujoč dejavnik v prvi jugoslovanski državi vse do svoje smrti oktobra 1934 v zavzemanju za celovito jugoslovanstvo, skupaj z novitim jugoslovanskim narodom, mislil povsem resno. Pri tem pa se je v svoji politični dejavnosti naslanjal predvsem na izrazito srbsko nacionalistično Narodno radikalno stranko. Ta je v svojih pogledih na Jugoslavijo in jugoslovanstvo to želela doseči s srbsko hegemonijo, tako da bi se jugoslovanska država »srbizirala«, ne »pojugoslovanila«. Menili so, da bi s tem tudi Srbi izgubili svojo nacionalno identiteto oziroma individualnost, ki so jo želeli ohraniti, druga dva priznana naroda, Slovenci in Hrvati, pa naj bi se postopoma posrbila. Aleksander Karađorđević je »jugoslovanstvo«, za katero se je sicer javno zavzemal in v njem videl ideal, končni cilj svoje politike »zedinitelja«, v praksi razumel predvsem kot »srbstvo«. Tako je tudi jugoslovansko državo v prvi vrsti razumel kot razširjeno Srbijo, in to kljub vsiljevanju celovitega jugoslovanstva. To je še stopnjeval, potem ko je v začetku leta 1929 prevzel vse niti politike v svoje roke in uvedel osebno diktaturo. Precej »mehkemu« načinu uvajanja celovitega jugoslovanstva v prvih desetih letih prve jugoslovanske države je zlasti v prvi polovici tridesetih let sledil »trši« politični prijem. Obdobje »jugoslovanizacije«, pri katerem je pomembno vlogo imel etnični unitarizem kot način poenotenja različnih narodov in njihove pretvorbo v enega, se je formalno končalo poleti 1939, ko je bil sklenjen sporazum med predsednikom jugoslovanske vlade, sicer Srbom in pripadnikom ene od frakcij nekdanje enotne Narodne radikalne stranke, Dragišo Cvetkovićem, in voditeljem vodilne hrvaške politične stranke, Hrvatske

10 Večino vlad v času vidovdanskega parlamentarizma so vodili pripadniki Narodno radikalne stranke; od desetih vlad (20. 12. 1918 – 6. 1. 1929) je bila NRS na čelu v sedmih, v dveh JDS, v eni, ki jo je vodil Anton Korošec (edini nesrbski predsednik vlade), pa so prevladovali ministri NRS. Od sedmih vlad, ki jih je kot koalicijske sestavila NRS (vodil jo je predstavnik NRS), je bila SLS v petih, od tega je bil v štirih voditelj SLS Anton Korošec.

11 V Nemško državo – Deutsches Reich se je združilo petindvajset nemških držav, vladar pa je postal pruski kralj iz rodbine Hohenzollern (Wiljem I.); za združitev Nemčije je sicer najzaslužnejši pruski predsednik vlade Otto von Bismarck.

12 Massimo D'Azeglio (1798–1866), piemontsko-italijanski državnik.

seljačke stranke (Hrvaške kmečke stranke), Vladkom Mačkom. Na njegovi osnovi je bila ustanovljena Banovina Hrvaška kot avtonomna »državna« tvorba v okviru jugoslovanske države. S tem se je začelo obdobje t. i. dogovornega jugoslovanstva.¹³

Dogovor med narodi je bil sicer zahteva slovenskih in hrvaških strank, ki so vse od sprejema vidovdanske ustave nasprotovali centralizmu in unitarizmu ali celovitemu jugoslovanstvu. K sklenitvi sporazuma je veliko prispeval »dvor« oziroma je to bila zahteva regentov, dejansko Pavla Karađorđevića, ki je na ta način hotel rešiti eno bistvenih političnih vprašanj jugoslovanske države – hrvaško vprašanje. Očitno se je zavedal politične moči, ki jo je pokazal Maček kot nosilec opozicijske liste na volitvah v Narodno skupščino maja 1935. Združena opozicija proti takrat vladajoči Jugoslovanski narodni stranki je namreč proti pričakovanjem dosegla zelo dober volilni rezultat; kljub nasilju oblasti, ki je spremljalo volitve, je »Mačkova lista«, v kateri so bile domala vse opozicijske »stranke«,¹⁴ na ravni celotne države dosegla 37,3 odstotka glasov. Glede na to je regent Pavle od nove stranke (Jugoslovanske radikalne zaje-dnice), ki se je oblikovala po volitvah, pričakoval, če ne kar zahteval, da se »pogodi« z Mačkom in s tem odpravi hrvaško vprašanje. Ker voditelju stranke in predsedniku vlade Milanu Stojadinoviću, Srbu, ki je izšel iz Narodne radikalne stranke, to ni uspelo oziroma se tega ni niti lotil, je moral po volitvah v Narodno skupščino (bile so decem-bra 1938, vladajoča JRZ je dobila 54 odstotkov, opozicija z Mačkom kot nosilcem liste 44,9 odstotka) zapustiti položaj predsednika vlade in voditelja stranke. Nadomestil ga je Dragiša Cvetković, ki je bil bolj pripravljen skleniti sporazum z Mačkom in ga je po nekajmesečnih pogajanjih tudi dosegel. Podpisan je bil 23. avgusta 1939 na Bledu in je bil osnova za oblikovanje Banovine Hrvaške kot banovine z nacionalnim znač-ajem, z značilnostmi države.¹⁵ Do tedaj so bile banovine, imenovane so bile po imenih

13 Tako je čas od sklenitve dogovora Cvetković-Maček in nastanka Banovine Hrvaške avgusta 1939 pa do začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji aprila 1941 označil Dejan Jović, hrvaški politolog v knjigi *Jugoslavija – država koja je udmrla* (Zagreb & Beograd: Prometej & Samizdat B92, 2003). Čas jugoslovanske države je glede na odnos do centralizma in federativnosti oz. glede na razumevanje narodov (narodno vprašanje) razdelil na štiri obdobja. Prvo obdobje je bilo od leta 1918 do 1939, zanj je značilna ideja nacionalne enotnosti ali unitarizma, tj. težnje po oblikovanju enovitega jugoslovanskega naroda; drugo obdobje je bilo obdobje t. i. sporazumega jugoslovanstva, trajalo je do začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji aprila 1941. Obdobja druge Jugoslavije je razdelil na Titovo Jugoslavijo, katere značilnost sta bili federativnost in nacionalna enotnost, temelječa na načelu bratstva in enotnosti, in na Kardeljevo Jugoslavijo, za katero je bila (naj bi bila) značilna federativnost, ki je imela značilnosti konfede-rativnosti in naj ne bi bila več zvezna (federativna) država, ampak zveza držav. To obdobje je zaznamovala ustava (»Kardeljeva«) SFRJ iz leta 1974.

14 »SLS« (zakonsko sicer ni obstajala, dejansko pač), takrat še formalno opozicijska stranka, čeprav se je njen voditelj Korošec že dogovarjal o oblikovanju nove vsedržavne stranke, v kateri bi bila »SLS«, je volitve 5. 5. 1935 bojkotirala. Ker se mogoči volivci »SLS« volitev niso množično udeležili, je bila volilna udeležba v Dravski banovini nizka. Močno je zmigala lista JNS (nosilec Bogoljub Jevtić), lista Združene opozicije pa je v Dravski banovini dobila 14,8 odstotka glasov slovenskih volivcev.

15 Banovina Hrvaška je predstavljala ozemelsko samoupravo z značilnostmi države. Imela je določeno ozemlje; krite-rij za to je bilo hrvaško prebivalstvo, ki je tam živelo. V Banovini Hrvaški je bilo 74 odstotkov prebivalcev Hrvatov (k tem so se prištevali tudi prebivalci islamske veroizpovedi – 4 odstotki), Srbov pa je bilo 19 odstotkov. Bila je posebna upravna enota, kakršne do tedaj v jugoslovanskem ustavnem, pravnem redu ni bilo. Imela je široka pooblastila za svoje ozemlje na zakonodajnem in upravnem področju, pa tudi na sodnem. Njen položaj v jugoslovanski državi je bil glede na pristojnosti, ki jih je imela, zelo blizu položaju federalne enote. Kot zakonodajni organ je bil Sabor rrvhovo zakonodajno in predstaviško telo; volitve v Sabor niso bile izvedene. Poleg Sabora je imel zakonodajno oblast tudi kralj, ki je imel pristojnost sklicati sabor in ga tudi razpustiti ob privolitvi (podpisu) bana. Upravno oblast je predstavljal ban, ki ga je imenoval kralj, kateremu je bil poleg Sabora odgovoren. Banovino so upravno vodili

rek, upravne enote, ki naj bi zagotavljale centralizem in celovito jugoslovanstvo na ozemlju Kraljevine Jugoslavije, in niso imele narodnostnega značaja. Izjema, kar je bilo naključje, ne pa plod kakršnekoli politične odločitve ali vpliva slovenske politike, je bila sicer Dravska banovina, ki je obsegala ozemlje, na katerem so strnjeno živeli vsi Slovenci, živeči v Kraljevini Jugoslaviji. To in dejstvo, da je imela v Dravski banovini oblast »SLS« kot del JRZ, je bil najbrž tudi razlog, da v »Beogradu« niso videli »slovenskega vprašanja« in ga zato niso reševali. Vse, kar je bilo potrebno za oblast »SLS« v Dravski banovini, so se dogovorili ali uredili v okviru JRZ, na formalni in neformalni ravni.

»Dogovorno jugoslovanstvo« je bilo v prvi vrsti dogovor med jugoslovansko državo in Hrvati, torej dogovor dveh, ne vseh treh priznanih narodov. Ta »nagodba« je spominjala na tisto, ki so jo Hrvati sklenili z Madžari leta 1868, s katero sta Hrvaška in Ogrska uredili medsebojne državnopravne odnose oziroma politični status Hrvaške v delu Avstro-Ogrske pod madžarsko oblastjo. Šlo je za dogovor dveh, čeprav so dopustili možnost, da se bodo »pravice« Banovine Hrvaške, dosežene s sporazumom Cvetković-Maček, razširile tudi na druge banovine¹⁶ oziroma da bodo s tem tudi te dobile »narodnostni« značaj. V praksi do tega ni prišlo. Nekoliko je bilo krivo dejstvo, da se je začela druga svetovna vojna, vendar tudi oblasti v Beogradu niso čutile pretirane potrebe po nadaljevanju »banovizacije« jugoslovanske države in uresničitvi »dogovornega jugoslovanstva«. Pomembno je bilo predvsem to, da so rešili »hrvaško vprašanje«.

S sporazumom je bil značaj centralizma omiljen. Poleg tega je dobilo nacionalno v prvi jugoslovanski državi potrditev in pravico do »obstoja«. S priznanjem in rešitvijo »hrvaškega vprašanja« je »integralno jugoslovanstvo« izgubilo moč in pomen. »Dogovorno jugoslovanstvo« je bilo sicer vzpostavljeno in politično sprejeto, ne pa tudi zakonsko, ustavno. Banovina Hrvaška je bila v tem smislu le lastovka, ki ni prinesla pomladi.

Izgovor, da se »banovizacija« na narodnostni osnovi ni nadaljevala, je bil tudi to, da je potrebna sprememba ustave oziroma nova ustava, ki pa naj bi prišla na vrsto s kraljevo polnoletnostjo. Poleg tega pa ni bilo mogoče začeti postopka za sprejem nove ustave v Narodni skupščini, kajti te ni bilo. Na dan, ko je bila oblikovana Banovina

.....
 »ministri«, predstojniki upravnih oddelkov, ki jih je imenoval ban. Na upravnem področju je Banovina Hrvaška dobila pristojnost nad kmetijsko dejavnostjo, gozdovi, trgovino, industrijo, rudniki, gradbeništvom, socialno in zdravstveno politiko, pravosodjem, šolstvom in notranjo upravo; ni pa imela pristojnosti nad zunanjimi, obrambnimi (vojaškimi) zadevami, zunanjo trgovino ter tistimi, ki so zagotavljali enoten gospodarski in denarni sistem. Za financiranje Banovine Hrvaške je »Beograd« odstopil večino davkov, samoupravnih prihodkov banovin, ki so postale del Banovine Hrvaške, pa tudi dobršen del taks ter trošarin na alkohol. Vse to sicer ni zaživelo v praksi zaradi začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji. Banovina Hrvaška je imela veliko stopnjo finančne neodvisnosti; dogovorjeno je bilo tudi, da bo izdajala lasten denar (kuno), ki bi bil v uporabi skupaj z dinarji. Imela je tudi svojo zastavo in svoj grb – hrvaško »zgodovinsko« šahovnico.

16 Istega dne, ko je bila z uredbo vzpostavljena Banovina Hrvaška, je bila izdana Uredba o razširitvi predpisov uredbe o Banovini Hrvaški na ostale banovine, kar je omogočalo, da se bo »banovizacija« ali »federalizacija« Kraljevine Jugoslavije nadaljevala z oblikovanjem še drugih »nacionalnih« banovin, v prvi vrsti Banovine Slovenije. V ta namen je bila oblikovana komisija za pripravo potrebnih predpisov, nujnih za oblikovanje slovenske narodne banovine. – *Službeni list kraljevske banske uprave Dravske banovine*, 2. 8. 1939, 70–431 (*Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, 26. 8. 1939, Kraljevska uredba o razširitvi predpisov uredbe o Banovini Hrvaški na ostale banovine).

Hrvaška, so namreč regenti izdali ukaz o njeni razpustitvi (razpuščen je bil tudi senat); poslancem, izvoljenim decembra 1938, pa je prenehal mandat. Vsa oblast je tako pripadla vladi (ministrskemu svetu). Ker je bila Narodna skupščina razpuščena, ni mogla odobriti Uredbe o Banovini Hrvaški, tako da »dogovornega jugoslovanstva«, ki naj bi ga ta predstavljala, ni formalnopravno potrdil oziroma sprejel najvišji zakonodajni organ države. Politični razlog razpusta Narodne skupščine, kar so regenti storili na predlog ministra za notranje zadeve (ta položaj je takrat zasedal Cvetković), je bil najbrž prav v tem, da sta bila s tem onemogočena nadaljevanje »banovizacije« ali »federalizacije« jugoslovanske države in začetek spreminjanja ustave, kar bi ta proces zahteval. Vprašanje pa je tudi, ali bi Uredba o Banovini Hrvaški v Narodni skupščini, če bi ta delovala, dobila zadostno podporo poslancev. Zato je bil razpust skupščine taktična politična poteza. »Dogovorno jugoslovanstvo« je bilo sicer vzpostavljeno, ni pa bilo formalno uzakonjeno. »Banovizacija« ali federalizacija je tako ostala zakonsko nedorečena.

Razlog, da je oblast v Beogradu odlašala nadaljevanje »banovizacije« na narodnostni osnovi, kar bi dejansko pomenilo konec centralizma, unitarizma, skratka politične zamisli o celovitem jugoslovanstvu, in omogočilo začetek t. i. sporazumnega jugoslovanstva, je bil tudi – ali pa predvsem – v ostrem političnem nasprotovanju temu v Srbiji. Nasprotovala je srbska politika, ki je bila v opoziciji proti jugoslovanski JRZ, čeprav je v njej imela glavno besedo srbska stran te »koalicije«, sestavljene še iz »SLS« in »Jugoslovanske muslimanske organizacije«.

Razrešitev »hrvaškega vprašanja« je odprla »srbsko vprašanje«. Šlo je za srbski odziv nanjo, saj so nasprotniki menili, da je sporazum Cvetkovića in Mačka Srbe postavil v neenakopraven, manjvreden položaj oziroma da so Hrvati dobili preveč ugodnosti in koristi. Sporazum so razumeli kot nesporazum, ki ga je treba spremeniti. Med njegovimi najodločnejšimi nasprotniki je bil vodilni Srbski kulturni klub, njegov predsednik je bil Slobodan Jovanović, pravnik, zgodovinar, književnik in politik, ki je prevzel vlogo zaščitnika srbstva.¹⁷ Izdajal je tednik *Srbski glas*, ki je imel moto »Močno srbstvo – močna Jugoslavija«. ¹⁸ Zavzemali so se za združevanje Srbov (»Srbi na okup«) in izražali dvom o federalizmu, ki naj bi ga prinašal sporazum Cvetković-Maček. Jovanović se je sicer opredelil do federalizma, za katerega je zapisal, da je bil »dolgo na slabem glasu med Srbi«, a je bil ta po njegovem mnenju le pravni sistem, zato je menil, da bi »bil uspeh federalizma odvisen od tega, v kakšnem duhu bi se uvajal«. Federalizem, v katerem bi vsaka država, tj. federalna enota, imela svojo suverenost, mu ni bil pogodu. Menil je, da bo država to ljubosumno branila, kar bo pomenilo, da se ne bo podredila jugoslovanski državni ideji. Bil je za federalizem, ki ne bi nasprotoval državni in nacionalni enotnosti, pri čemer je kot primer takšnega stanja vzel ZDA in Nemško cesarstvo,

17 Med drugo svetovno vojno je bil od 11. 1. 1942 (zamenjal je Dušana Simovića, ki je od 27. 3. 1941 do 16. 4. 1941 vodil t. i. pučistično vlado v begunstvu) do 26. 6. 1943 predsednik jugoslovanske vlade v begunstvu; kazal je naklonjenost Draži Mihailoviću in četniškemu gibanju, ki ga je ta vodil, ter pogledom na prihodnost jugoslovanske države, ki ga je izražalo, zlasti glede srbstva in centralizma.

18 Miodrag Jovičić, *Jako srpstvo – jaka Jugoslavija: izbor članaka iz Srpskog glasa, organa Srpskog kulturnog kluba, objavljenih 1939–1940* (Beograd: Naučna knjiga, 1991).

tj. drugi rajh, oblikovan leta 1871.¹⁹ Jovanović je bil za federativnost, v kateri bi bila ohranjena močna centralna državna oblast. Za takšno federativnost so bili po drugi svetovni vojni tudi vodilni srbski komunisti. Torej za federativnost kot pravni sistem, v praksi pa za centralizem.

Srbska politika je bila do federativnosti precej zadržana tako v prvi kot v drugi Jugoslaviji. Načelno so se srbski politiki strinjali z njo, motilo pa jih je dejstvo, da je federativnost, kakršna je bila vzpostavljena v drugi Jugoslaviji, temeljila na pravici do samoodločbe naroda, ta pa kot nerazdružljivo vsebuje pravico do odcepitve. V pravici do samoodločbe naroda so namreč videli možnost ne le združevanja v skupno državo, ampak tudi možnost za razdružitve. Zato so imeli do federativnosti bolj hladen odnos. Razlog za to je bil v njihovem razumevanju države, njenih funkcij, ki zahtevajo močno, trdno, enotno državno organizacijo, to pa lahko zagotavlja le centralizem. Ta odnos se je zelo jasno pokazal v letih, ko je federativno organizirana druga Jugoslavija doživljala politično krizo zaradi srbskega nestrinjanja s stopnjo federativnosti, kakršna je bila dosežena z ustavo SFRJ iz leta 1974. Pogledi srbske politike na federativnost in odnos do nje so bili usodni za obstoj jugoslovanske države.

V času oblasti Slobodana Miloševića v Srbiji v letih pred razpadom jugoslovanske države (1986–1991) so on in krog njegovih političnih privrženecv in sledilcev o federativnosti razmišljali oziroma nanjo gledali zelo podobno, če ne kar enako, kot so od leta 1939 pa do konca prve Jugoslavije nanjo gledali Slobodan Jovanović in njegov »krog«. Federativnost ni odgovarjala nobenemu od obeh Slobodanov in oba sta nastopala s pozivom »Srbi na okup«. Zahtevala sta primat Srbov v jugoslovanski državi in pravico do njihove hegemonije. V bistvu sta želela Srboslavijo.

Tako so razmišljali tudi v četniškem gibanju, ki ga je na vojaškem področju kot Jugoslovansko vojsko v domovini med drugo svetovno vojno vodil Dragoljub (Draža) Mihailović. To je bilo nadaljevanje ideje kroga Slobodana Jovanovića iz Srbskega kulturnega kluba, podobno tedanji ideji o »homogeni Srbiji« (predvidevala je tudi etnično čiščenje »nesrbskega življa«), ki naj bo etnično čista in v kateri bi (bodo) živeli vsi Srbi v okviru jugoslovanske države.²⁰ Zamisel o Srboslaviji je ob koncu osemdesetih in v začetku devetdesetih let 20. stoletja skušal uresničiti takratni srbski »vodja« Slobodan Milošević.

Miloševićeva politika, katere namen je bil zgotoviti Srbiji in Srbom vodilni položaj v jugoslovanski državi, je imela osnovo v nasprotovanju ustavni ureditvi, kakršno je uvedla ustava SFRJ leta 1974. Kot se v Srbiji tamkajšnji politiki leta 1939 niso strinjali z dogovorom Cvetkovića in Mačka ter zlasti ne z njegovo posledico, oblikovanjem posebne banovine na nacionalni osnovi, Banovine Hrvaške, se Milošević, večina srbskih

19 Branko Petranović in Momčilo Zečević, *Jugoslovanski federalizam. Ideje i stvarnost: tematska zbirka dokumenata, I: 1914–1943* (Beograd: Prosveta: 1987), 575. Slobodan Jovanović, *Ustavno pitanje, Srpski glas*, št. 21, april 1940.

20 V »duhu« ideje o Veliki Srbiji je bila zamisel, ki jo je konec junija 1941 napisal Stevan Moljević, pravnik, odvetnik, četniški ideolog in svetovalec Draže Mihailovića, v kateri se je zavzel za homogeno Srbijo, ki naj bo, »v skladu s svojo preteklostjo in svojim poslanstvom na Balkanu, v bodočnosti nosilka jugoslovanske misli«. Predvidel je sicer Jugoslavijo na federativni osnovi iz treh federalnih enot (Srbija, Hrvaška, Slovenija), pri čemer pa je kot pogoj postavil »homogeno Srbijo« in to, da imajo »Srbi hegemonijo na Balkanu, pri čemer morajo za to najprej doseči hegemonijo v Jugoslaviji«. – Petranović in Zečević, *Jugoslovanski federalizam, I*, 675–78, Homogena Srbija.

politikov in tisti, ki so kot »akademiki« vplivali nanje, niso strinjali z ustavo, ker naj bi bila krivična do Srbije. Ustava je namreč dala avtonomnima pokrajinama, ki sta bili kot federalni enoti v sestavi Srbije, enake pravice, kot jih je imela ta, in tako napravila iz nje nekakšno federacijo. Motilo jih je tudi dejstvo, da je Kosovo z večinskim albanskim prebivalstvom imelo enak položaj, kot ga je imela t. i. ožja Srbija. Bili so prepričani, da Srbija zaradi tega nima enakega položaja kot druge republike jugoslovanske federacije. Odnos Srbov do Albancev (ali Šiptarjev, kot so jih imenovali) je bil vsekakor eden od razlogov, ki je srbskim politikom dajal povod za nestrinjanje z ustavo. Sicer pa srbski politiki niso bili pretirano navdušeni nad nobeno ustavo, niti nad tisto iz leta 1963, ki je bila polna kompromisov in je upoštevala vrsto rešitev, ki jih je predlagala srbska politika. Zdelo se jim je, da je ta ustava glede federativnosti šla predaleč; pisatelj Dobrica Ćosić, takrat je bil še del srbske »partijske nomenklature«, je v dnevnik zapisal, da večanje vloge in položaja republik pomeni konfederativnost in da je Jugoslavija postala konfederacija.²¹ Zaradi splošnega nenavdušenja nad federacijo so vsak korak k »federalizaciji federacije«, tj. večanje vloge in položaja republik, razglasili za konec federacije in začetek konfederacije. Predstavljali so se kot edini branilci zvezne države.

V zgodovinskem razvoju obeh jugoslovanskih držav sta bili najbolj politično dejavni in konfliktni tisti obdobji, ki ju je zaznamovalo spreminjanje organizacije države. To velja za zadnja leta pred drugo svetovno vojno, ko se je organizacija države iz strogega centralizma in celovitega jugoslovanstva spreminjala v »dogovorno jugoslovanstvo«, tj. v »banovizacijo« na nacionalni osnovi. Obdobje je mogoče razumeti tudi kot začetek federalizacije prve jugoslovanske države. Podobno je veljalo tudi za dobro desetletje in pol pred dokončnim zlomom jugoslovanske države, ko je šel razvoj organizacije države od federativnega proti konfederativnemu. Tega sicer takrat ni nihče želel imenovati tako, kakor v času »banovizacije« in »dogovornega jugoslovanstva« nihče ni želel odkrito govoriti o federalizaciji. Tisti pa, ki so to možnost videli, niso kazali navdušenja nad njo oziroma so opozarjali na nevarnosti federativne ureditve.

Banovizaciji na nacionalni osnovi so od leta 1939 do začetka druge svetovne vojne v Jugoslaviji – ta je možnost spreminjanja organizacije države dokončno zavrla – nasprotovali predvsem v Srbiji, zlasti tamkajšnja politična in intelektualna elita. Prav tako je bilo tam, med politično in tudi intelektualno elito, zbrano v Srbski akademiji znanosti in umetnosti – SANU, največ odpora proti dolgotrajnemu procesu »federalizacije federacije«, ki se je začel v praksi izvajati v drugi polovici šestdesetih let in se je zaključil leta 1974 s četrto ustavo druge Jugoslavije. V obeh primerih je spremembam organizacije države nasprotovala srbska politična in intelektualna elita zaradi (po njihovem mnenju) ogrožanja Srbije in srbstva, pri čemer so obakrat klicali Srbe k združevanju in določali srbsko ozemlje glede na to, kje živijo Srbi, pa čeprav v manjšini v odnosu do tamkajšnjih prebivalcev in njihove narodnostne opredelitve. Če temu ne moremo reči enakost med prvo in drugo Jugoslavijo, ki ni bila naključna, pa gre vsaj za zelo veliko podobnost. Ta je bila izraz srbskega razumevanja vloge Srbov in srbstva v jugoslovanski državi, ki je v veliki meri pogojevalo dogajanje v prvi in drugi Jugoslaviji.

21 Dobrica Ćosić, *Piščevi zapisi (1951–1968)* (Beograd: Filip Višnjić, 2001), 222.

IV.

Razmišljanja, pogledi ter ravnanje srbske politike glede Jugoslavije in jugoslovanstva v celoti, ne le z etničnega vidika, so v obeh jugoslovanskih državah imeli nasprotnike pri drugih narodih oziroma njihovih političnih elitah. V prvi Jugoslaviji so bili najodločnejši nasprotniki »jugoslovanizacije« ali celovitega jugoslovanstva, ki je imelo prizvok srbizacije, Hrvati s svojo najmočnejšo politično stranko HRSS/HSS (Hrvatsko republikansko seljačko stranko/Hrvatsko seljačko stranko – od leta 1925) na čelu. V drugi Jugoslaviji pa se je srbskim političnim pogledom, zlasti v zvezi s federativnostjo kot enim od bistvenih načel te jugoslovanske države, najbolj izpostavila slovenska politika. To velja dejansko vse od začetka federativne Jugoslavije, od sprejemanja njene prve ustave dalje. Pri tem je šlo za vprašanje razumevanja federativnosti, njenih načel in pogojev zanjo ter njenega sprejemanja in izvajanja v političnem in upravnem življenju države.

Na področju razumevanja federativnosti, zlasti njenega praktičnega »življenja« in sobivanja s centralizmom kot politično in upravno prakso, je v obdobju druge Jugoslavije potekal politični »spopad« okoli vsake ustave. Vprašanje je bilo, ali dati federativnosti večji poudarek in moč tudi v praksi, s krepitvijo vloge in položaja federalnih enot, ali krepiti centralizem, češ da je potreben, ker je učinkovit in zagotavlja moč države navznoter in navzven. Ta dilema je bila razlog za politične napetosti v partijskem in državnem vrhu. Politična nesoglasja o stopnji federativnosti ali centralizma so imela precej jasen nacionalni izraz. Za večjo vlogo centralizma, resda ob upoštevanju federativnosti, vendar bolj kot načela in ne prakse, so bili srbski politiki, medtem ko so slovenski politiki želeli, da se federativnost krepí z večanjem moči republik. To so povezovali z načeli samoupravljanja; izhajali so iz razumevanja tega v povezavi z razpolaganjem z »rezultati dela«. Načela samoupravljanja so razumeli kot tista, ki morajo veljati tudi za federativnost, tj. za odnos med »proizvajalci« in državnim upravnim centrom. Šlo je za načelo, da tisti, ki nekaj ustvari, s tem tudi razpolaga oziroma mora imeti pravico biti pri tem udeležen. Imeti pri tem besedo.

Najjasnejši odpor proti »federalizaciji federacije« z željo, da se vrne večja moč državnega centra, je srbska politika pokazala v zvezi z ustavo SFRJ, sprejeto februarja 1974, s katero se je »federalizacija federacije« zaključila.

Ustava SFRJ iz leta 1974 je tako na eni strani nadgradila jugoslovansko federativnost do točke, ko je jugoslovanska država dobila značaj zveze držav, saj so federalne enote – te so bile oblikovane na nacionalni osnovi (razen Bosne in Hercegovine)²² –

22 V srbski politiki, zlasti pa v okviru razmišljanj srbskih akademikov (članov Srbske akademije znanosti in umetnosti – SANU), se je oblikovalo mnenje, ki je oporekalo nacionalnost Makedoncem in Črnogorcem. S tem se je očitno strinjal slovenski filozof Ivan Urbančič in to v svojem prispevku za slovenski nacionalni program prevzel kot dejstvo v 57. številki *Nove revije*. Za Črnogorce je menil, da so »isto-rodni del izvornega naroda Srbov« in da »nimajo moči, da bi se postavili kot *nacija* [označil I. Urbančič – op. Z. Č.], ker jih mora pokonci držati zvezna država »zmeraj le na račun drugih v tej zvezi«. O Makedoncih pa je menil, da »želijo biti federativna nacija z lastno federativno državnostjo«. Državnost je odrekal tudi Bosni in Hercegovini in njeni »samonikli« državnosti, ki ni bila »osmislijev lastnega edinstvenega zgodovinskega *nacionalnega gibanja*« (označil I. Urbančič – op. Z. Č.). Šlo je za območja, ki so jih leta 1940 v Srbiji (Srbski kulturni klub) štelí za del Srbije oz. za »Banovino« Srbijo. Glede »*principlne*

dobile ustavni položaj držav. S tem se je proces »federalizacije federacije«, ki se je začel v drugi polovici šestdesetih let, po t. i. političnem padcu Aleksandra Rankovića kot tistega, ki naj bi poosebljal nasprotovanje temu in zagovarjanje centralizma kot sredstva srbske hegemonije, končal. Zaradi nezadovoljstva s takšnim ustavnim stanjem, zlasti pa zaradi politične oziroma upravne razdelitve Srbije na tri v bistvu enako-pravne dele, so v Srbiji želeli doseči spremembo ustave. Šlo je za dogajanje, nasprotno tistemu iz let 1939 in 1940, ko so v Srbiji, v srbski politiki in med srbskimi intelektuali, nasprotovali »banovizaciji« jugoslovanske države, ker je ta postavila Hrvaško in Hrvate v poseben pravni in politični položaj. Takrat srbski politiki to ni bilo všeč, kot jim ni bila všeč ustava iz leta 1974, češ da je jugoslovansko federacijo spremenila v konfederacijo in Srbijo federalizirala.

Glede tega so se začeli glasneje in jasneje oglašati v začetku osemdesetih let, po Titovi smrti. Ustava jim sicer ni odgovarjala niti pred tem, a tega niso tako jasno (ali javno) kazali. Če so srbski politiki v obdobju prve Jugoslavije, zlasti v času vidovdanske ustave, branili ustavno ureditev, ki jim je zaradi centralizma odgovarjala, v drugi Jugoslaviji niso bili zadovoljni z ustavno ureditvijo in federativnostjo, zlasti takšno, kot jo je uzakonjala ustava iz leta 1974. V prvi Jugoslaviji so srbski politiki s tem, ko so nasprotovali zahtevam po spremembi ustave, kar so v času vidovdanskega parlamentarizma zahtevale mnoge stranke, najbolj HRSS/HSS, ohranjali svoj vladajoči položaj in položaj Srbije ter tamkajšnjih Srbov; bili so v vlogi »ustavobraniteljev«. V drugi jugoslovanski državi pa se je vloga »ustavobraniteljev« prenesla na tiste, ki so zagovarjali ustavno ureditev, kakršno je z ustavo leta 1974 prinesla »federalizacija federacije«, to pa je bila v prvi vrsti slovenska politika. Ta je vse od začetka druge jugoslovanske države odločno zagovarjala načela federativnosti in njihovo izvajanje v praksi. Zlasti pa se je postavila v vlogo branilke ustavne ureditve v osemdesetih letih, zlasti v drugi polovici tega desetletja, ko se je z Miloševićem in njegovo politiko jasno pokazal srbski nacionalizem s hegemonističnim namenom. Ni nastopil le kot branilec Srbov in srbstva na Kosovu, ampak je želel doseči prevlado Srbov in srbstva nad celotno jugoslovansko državo. Vloga »ustavobraniteljstva« se je iz predvojnega stanja, ko so srbski politiki branili ustavo zaradi njenega centralizma, prenesla na tiste, ki so zagovarjali federativnost in nasprotovali centralizmu, kakršnega so nameravali uvesti srbski politiki pod vodstvom Miloševića in ob pomoči vrha jugoslovanske vojske. V prvi Jugoslaviji je imelo »ustavobraniteljstvo« namen zagotavljati Srbom vodilni in hegemonistični položaj, medtem ko je namen »ustavobraniteljstva«, ki ga je v osemdesetih letih najbolj predstavljala slovenska politika, bil prav nasproten. Obraniti federativnost – ohraniti t. i. avnojsko Jugoslavijo – in stopnjo dosežene federativnosti pred centralizmom in srbskim hegemonizmom, kakršnega je želel vsiliti Milošević.

[označil I. Urbančič – op. Z. Č.] podlage za ustanovitev 'števila' republik« po Urbančičevem mnenju, kar se je skladalo z mnenjem srbskih akademikov in njihovega memoranduma, naj ne bi bilo »podlage v polnem upoštevanju zgodovinskih nacionalnih zakonitosti«. Pri tem je mislil na odlok Avnoja, sprejet 29. 11. 1943 (2. zasedanje Avnoja, Jajce), o federativnosti in na razlago memoranduma SANU o tem, češ da ta sploh ne more veljati, ker ga niso sprejeli izvoljeni predstavniki srbskega naroda. – Ivo Urbančič, »Jugoslovanska 'nacionalistična kriza' in Slovenci v perspektivi konca nacije«, *Nova revija*, št. 57 (1987): 45, 46.

Pri zagovarjanju ustavne ureditve in njenem branjenju je v zgodovini jugoslovanske države na eni strani mogoče opaziti enakost, na drugi pa glede na tiste, ki so predstavljali »ustavobranitelje«, in glede na to, kaj so branili, popolno nasprotje. Eni so branili centralizem, pri čemer so se najbolj zagreti »branitelji« v času prve Jugoslavije posluževali tudi strelav na tiste, ki so zahtevali ustavne spremembe, kar se je junija 1928 dogodilo v Narodni skupščini Kraljevine SHS, drugi so v drugi Jugoslaviji pred zagovorniki centralizma branili doseženo stopnjo federativnosti. Branili so uporabnost federativnosti, da ta ne bi bila le črka na papirju, ampak bi živela v vsakodnevni politični praksi. Zagovarjali ali politično branili so doseženo stopnjo federativnosti, ki je v praksi zagotavljala veliko avtonomijo posameznih republik, njihovo samoupravo ob upoštevanju načel in prakse samoupravljanja. Šlo je za zagotavljanje pravice do suverenosti narodov, njihove državnosti oziroma njene stopnje, dosežene s »federalizacijo federacije«. Nekoliko je spominjalo na »boj za staro pravdo«, na boj za ohranitev doseženih pravic, doseženega položaja federalnih enot nasproti državnemu centru.

»Ustavobraniteljstvo« enih in drugih, tistih iz prve in tistih iz druge Jugoslavije, ni imelo posebnega uspeha. V prvem primeru je jugoslovanski kralj vprašanje ustave in zahtev po njeni spremembi prekinil z njeno razveljavitvijo in uvedbo novega ustavnega reda, ki je še bolj poudaril centralizem ter etnični unitarizem z namenom »jugoslovanizacije« države; v drugem primeru pa se je »ustavobraniteljstvo« končalo z razpadom države. »Ustavobraniteljem«²³ namreč ni uspelo obvarovati ustavne ureditve – formalno so jo sicer ohranili, dejansko pač ne –, tako da je ostala le možnost razhoda, razdružitve države. Tisti, ki so želeli spremembo ustavnega reda, niso imeli posluha za kakršenkoli kompromis, zato »ustavobraniteljem« ni preostalo nič drugega, kot da razmišljajo in delujejo v obrambo lastnih državnih, nacionalnih interesov, da bi se tako zaščitili pred centralizmom, srbskim hegemonizmom in »srbizacijo«. To je bil eden od bistvenih razlogov za slovenski »beg« iz Jugoslavije ali od Jugoslavije.

Ob dogajanju v Črni gori januarja 1989, ko je pod pritiskom t. i. mitingašev, ki so bili prosrbsko – mилошевиćevo – nastrojeni v skladu z Miloševićevo »ugotovitvijo«, da je Črna gora »drugo oko v glavi« (eno je bila Srbija), bilo prisiljeno odstopiti črnogorsko politično in državno vodstvo in se je Črna gora »predala« Srbiji, kar je bila

23 »Ustavobraniteljstvo«, ki ga je izvajala slovenska politika, prvenstveno ni bilo v branjenju oblasti in političnega sistema, tj. razrednega, ampak v branjenju nacionalnega, položaja in vloge federalne enote – republike. Nastajajoča slovenska politična opozicija je »ustavobraniteljstvo« sicer ocenjevala kot branjenje oblastnega položaja ZKS in je nanj gledala s posmehom. Zanimal jih je namreč padec komunizma, oblasti komunistične stranke, pri čemer pa sprva niso razumeli vloge ustavobraniteljstva na državni ravni, kjer so branili v ustavi doseženo stopnjo državnosti republik. Ustavobranitelji so namreč imeli pred očmi prvenstveno ohranitev položaja republik-držav, kakršen je bil dosežen z ustavo iz leta 1974. Pred očmi so seveda imeli svojo državo, tj. Slovenijo. Ustavobraniteljstvo ni bilo branjenje političnega sistema in oblasti, ampak branjenje dosežene stopnje državnosti v okviru SFRJ. Na to se je kasneje naslonila osamosvojitve Slovenije. Glede ohranitve oblasti pa je vladajoča ZKS pokazala, da je praktično za delitev oblasti, ko je Skupščina SR Slovenije decembra 1989 na osnovi septembra 1989 sprejetega amandmaja, da »v družbenopolitičnem življenju enakopravno sodelujejo vse organizacije delovnih ljudi in občanov, ki delujejo v skladu z ustavo« (*Uradni list SRS*, 32–1704, 2. 10. 1989, amandma IX, točka 26.), s čimer je formalno odprla možnost ustanavljanja in delovanja političnih strank, sprejela zakonodajo o političnem združevanju, tj. strankarstvu (*Uradni list SRS*, 42-2192, 29. 12. 1989), in zakon o volitvah (*Uradni list SRS*, 42-2188, 29. 12. 1989) ter v začetku januarja 1990 izdala zakon o volitvah.

prva stopnja nameravane srbizacije jugoslovanske države, je predsednik predsedstva CK ZK Slovenije Milan Kučan rekel: »Jasno je treba povedati, da za vsako Jugoslavijo nismo, ne za tako, kot se sedaj v nekaterih delih Jugoslavije ponuja, ne za centralistično in unitaristično.«²⁴ Do takrat so v vodstvu ZKS menili, da je Jugoslavija »naša država in naša perspektiva«, po tem pa nič več. Dogajanje v Titogradu, kot se je takrat imenovala Podgorica, je bil za slovensko oblast očitno Rubikon, ki ga je Milošević prekoračil. V odnosu do Jugoslavije je dogajanje v Črni gori tudi za ZKS in slovensko politiko pomenilo »Rubikon«.

Želja po »jugoslovanizaciji« jugoslovanske države na osnovi srbstva se je sicer pojavljala v različnih obdobjih. To je veljalo tudi za drugo Jugoslavijo – kljub federativnosti, ki je načelno zagotavljala enakost vseh narodov, ki so jo tvorili. Izražena je bila bolj prikrito, v zadnjih letih druge Jugoslavije pa zelo odkrito in jasno, agresivno in z omenjanjem možnosti uporabe orožja za doseg tega cilja. Srbska politika pod vodstvom Slobodana Miloševića in pod idejnim vplivom SANU je v drugi polovici osemdesetih let zahtevala, da se v federativni Jugoslaviji uvede pravilo »en človek – en glas«.²⁵ Namen tega načela, ki so ga predstavljali kot izraz najvišje stopnje demokratičnosti, je bil, da na ta način Srbi kot številčno največji narod v jugoslovanski državi dobijo zagotovljeno prevlado in s tem možnost izpeljave »srbizacije«. Pogledi z začetka jugoslovanske države so se ponovili ob njenem koncu in so v mnogočem, če ne kar usodno, vplivali na konec Jugoslavije ter na konec jugoslovanskega obdobja v zgodovini.

V.

Ena od značilnosti prve Jugoslavije je bila politika celovitega jugoslovanstva z namenom ustvarjenja jugoslovanske države kot enonacionalne, podobne državam, ki so nastale z združevanjem v 19. stoletju. Toda pri njih je šlo dejansko za združevanje enega naroda, pri nastanku jugoslovanske države pa ni bilo tako. Da bi dosegli

24 SI AS 1589, t. e. 1039, Magnetogram 78. seje P CK ZKS, 16. 1. 1989.

25 Milošević je za svojo politiko srbizacije druge Jugoslavije kot politično sredstvo uporabljal Zvezo komunistov, vladajočo politično organizacijo (stranko), ki je bila eden od t. i. temeljnih stebrov jugoslovanske države in njene trdnosti ter zagotovilo njene enotnosti. ZKJ si je želel podrediti in jo uporabiti za svojo politiko. Odpor proti takšnim poskusom je pokazala ZK Slovenije, po siceršnjem obotavljanju se ji je pridružila še ZK Hrvaške. Prevzem ZKJ je Milošević želel doseči s 14. kongresom ZKJ (20.–22. 1. 1990), za katerega je izsilil, da je dobil ime izredni kongres, čeprav je bil predviden kot redni v istem letu (glede na statutarno določen štiriletni cikel kongresov ZK), tj. leta 1990, kar pa se mu ni posrečilo. Delegacija ZK Slovenije je protestno zapustila kongres, ko je ta po Miloševićevem diktatu zavrnil vsak predlog, ki so ga podali slovenski delegati, ker so bili njihovi predlogi v nasprotju z Miloševićevimi pogledi. Z odhodom slovenske delegacije s kongresa, tej so se pridružili še delegati ZK Hrvaške, je kongres prenehal delo. Načrtovali so sicer njegovo nadaljevanje, do česar pa ni prišlo in tako je ZKJ kot nekakšen varuh in garant enotnosti druge Jugoslavije (zaradi t. i. razrednega unitarizma, ki naj bi se kazal v enotnosti in enovitosti ZKJ ter skupnih interesov delavskega razreda in delovnih ljudi) razpadel in izgubil svojo politično vlogo. Milošević je nato skušal svojo politiko, ki je temeljila na prepričanju, da morajo imeti Srbi v Jugoslaviji večjo veljavo in več besede, uresničiti s pomočjo Predsedstva SFRJ, kolektivnega suverena jugoslovanske države, s tem da je v osemčlanskem organu imel štiri člane, ki so brezkompromisno podpirali njegove politične poglede in načrte, kar pa mu vseeno ni prineslo posebnega uspeha pri načrtih srbizacije druge Jugoslavije.

»ideal«, ena država – en narod, so v jugoslovanski državi kot sredstvo »talilnega lonca« za zlitje različnih narodov v enega samega uporabljali upravni centralizem in z njim povezan narodnostni unitarizem. Unitarizem, prisoten od vsega začetka jugoslovanske države, je dobil poseben zagon za časa osebne diktature kralja Aleksandra in »njegove« Jugoslovanske narodne stranke v prvi polovici tridesetih let. To je bilo obdobje najintenzivnejšega »jugoslovanjenja«, pri čemer so bili načini za njegovo uresničitev mnogokrat zelo brezobzirni. Namen je posvečal sredstvo. Po »padcu« režima JNS sredi leta 1935 se je intenzivnost »jugoslovanizacije« nekoliko zmanjšala, a je ostala veljavno politično načelo za doseg celovitosti jugoslovanstva kot zagotovila državne čvrstosti. Z »dogovornim jugoslovanstvom« naj bi bilo sicer unitarizma kot političnega sredstva praktično konec, a je razmišljanje o »jugoslovanizaciji« ostajalo v veljavi. Dokončno naj bi izgubila pomenu z uvedbo federativnosti in načela »bratstva in enotnosti« ter načela o enakosti in enakopravnosti vseh narodov, ki so tvorili drugo Jugoslavijo. Načeloma je bila ideja »jugoslovanjenja« pokopana, v praksi pa se je v posameznih primerih kazala tudi za časa druge Jugoslavije.

V drugi Jugoslaviji so bili kljub federativnosti, zgrajeni na priznavanju različnosti narodov, tudi poskusi unitarizma kot sredstva za poenotenje »jugoslovanstva«. Ti so bili najopaznejši sredi petdesetih let v obdobju uvajanja samoupravljanja kot jugoslovanskega političnega sistema. Na neki način jih je vzpodbudilo prav samoupravljanje oziroma so tega razumeli kot mogoče sredstvo unitarizma, s tem pa tudi odprave federativnosti, zgrajene na nacionalni osnovi z združevanjem narodov in njihovih »držav« v enotno državo. Zamisel od pravi federativnosti na nacionalni osnovi se je zlasti povezovala z uvedbo t. i. komunalnega sistema,²⁶ v katerem so občine kot upravne enote s političnimi funkcijami dobile posamezne pristojnosti, ki jih je do tedaj imela le država. Namesto federativnosti, temelječe na pravici do samoodločbe naroda, naj bi po mnenju teh druga Jugoslavija predstavljala federacijo samoupravnih občin-komun. S tem naj bi se izgubila nacionalna osnova in narodnost ne bi igrala pomembne vloge, kar bi omogočalo večjo možnost narodnostnega poenotenja, tj. unitarizma.

Zaradi razmišljanj o unitarizmu, ta naj bi bil uveljavljen predvsem na področju kulture, se je v drugi Jugoslaviji odprlo nacionalno vprašanje, ki naj bi bilo s federativnostjo sicer za »večno« rešeno. Pa ni bilo! V resnici je »razrednost« samoupravljanja, zlasti komunalni sistem, odprla nacionalno vprašanje. Poudarjanje razrednega je namreč povzročilo, da je nacionalno za tiste, ki so želeli na »krilih« razrednega zmanjšati njegov pomen za načela jugoslovanskega federalizma, postalo odveč. Nacionalno so želeli nadomestiti z razrednim, to pa je imelo nasproten učinek, ki se je kazal v »odprtju« nacionalnega vprašanja. Na razrednem momentu, ki ga je imelo samoupravljanje, so

26 Namen t. i. kardeljanskih občin, zakon o njih je bil sprejet junija 1955 (*Uradni list FLRJ*, 26-269, 22. 6. 1955, Splošni zakon o ureditvi občin in okrajev), je bil decentralizacija, zato so v skladu z razumevanjem samoupravljanja predstavljale stopnjo odmiranja države. Zakonsko je bila občina »temeljna politično-teritorialna organizacija samouprave delovnega ljudstva in temeljna družbeno-ekonomska skupnost prebivalcev na njenem območju«, ki je imela »vse pravice in dolžnosti pri vodstvu družbenih zadev, izvzemši pravice in dolžnosti, ki so z ustavo ali zakonom določene za okraj, republiko ali federacijo«. Na svojem ozemlju je imela torej določene značilnosti, ki jih ima sicer država oz. njena oblast.

namreč želeli oblikovati »skupno jugoslovansko zavest«, ki naj bi izrinila narodnostni moment in omogočila unitarizem.

Unitarizem in nacionalno vprašanje kot nasprotovanje temu sta skupna tako prvi kot drugi Jugoslaviji. Načelo in namen unitarizma sta bila ista, različen pa je bil odnos do tega, in to predvsem v odtenkih, razlika je bila tudi v tem, da je bil unitarizem v drugi Jugoslaviji hitro zatrt, čeprav je podtalno še živel.

Tisti, ki so videli možnost etničnega unitarizma v poudarjanju razrednega momenta kot bistvenega povezovalnega člana za Jugoslavijo kot socialistično državo, v kateri ima poseben pomen delavski razred, in so tako želeli »otopiti« nacionalni moment, so to nameravali doseči s pomočjo komun, tj. občin. Te so v jugoslovanskem političnem sistemu, v samoupravljanju, dobile posebno vlogo, saj so imele nekatere pristojnosti, ki jih je do tedaj imela le državna uprava. Namen tega je bil v decentralizaciji in zmanjševanju moči zvezne uprave, ne pa v zanikanju nacionalnega. Zaradi vloge in funkcij, ki so jih v komunalnem sistemu dobile občine, so se pojavili pogledi, da naj Jugoslavija postane »zveza komun«. Tako naj ne bi bila več zveza republik, katerih osnova je bila nacionalna, ampak zveza »nenacionalnih« komun,²⁷ kar bi omogočilo lažji etnični unitarizem in večjo možnost upravnega in političnega centralizma. Unitarizem bi omogočil večji centralizem – in obratno. O zamisli »federacije komun« je bilo še največ razprav na 7. kongresu ZKJ aprila 1958 v Ljubljani, a je bilo tudi tam takšno razmišljanje zavrnjeno.²⁸ Etnični unitarizem na »razredni« osnovi ni dobil podpore.

V zvezi z željo po unitarizmu, ki se je nakazovala tudi z zmanjševanjem pomena nacionalnega dejavnika v drugi Jugoslaviji, se je še pred 7. kongresom ZKJ »oglasil« Edvard Kardelj kot eden od tvorcev federativnosti in zagovornik načela pravice do samoodločbe. Hkrati je bil tudi »oče« ideje komunalnega sistema kot nadgradnje samoupravljanja in njegove »prevedbe« na raven države. Njegov javni odziv glede unitarizma in z njim povezanega hegemonizma so najbrž v veliki meri izzvala tudi stališča srbskega politika Petra Stambolića, ki jih je izrekel na seji ideološke komisije CK ZKJ (ki jo je vodil) v začetku maja 1956, ko se je zavzel za krepitev enotnosti narodov v Jugoslaviji s kulturnim zblíževanjem in predlagal, da se oblikujejo tri jezikovna območja, srbskohrvaško/hrvaškosrbsko, slovensko in makedonsko. Na osnovi teh stališč se je začelo delovanje v smeri poenotenja kultur. V Sloveniji so se temu najprej javno uprli kulturniki, medtem ko so slovenski politiki svoja stališča in pomisleke izrekli v okviru svojih političnih organov in so ti ostali prikriti javnosti. O problemih zaradi centralizacije na področju kulture je slovenski politični vrh razpravjal v začetku leta 1957, potem ko je dobil elaborat ideološke komisije CK ZKJ o tej temi, ter zavzel odklonilno stališče.²⁹

27 Leta 1955 je bilo v FLRJ 1479 občin-komun, v Sloveniji 130; 1963 je število občin v Jugoslaviji padlo na 581, v Sloveniji na 66. – *Jugoslavija 1918–1988: statistički godišnjak* (Beograd: Savezni zavod za statistiko, 1989), 29, 2, 3.

28 Mateja Režek, *Med resničnostjo in iluzijo: slovenska in jugoslovanska politika v desetletju po sporu z Informbirojem: (1948–1958)* (Ljubljana: Modrijan, 2005), 81–91.

29 Aleš Gabrič, *Socialistična kulturna revolucija: slovenska kulturna politika 1953–1962* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1995), 318–28.

Javno je svoje stališče o unitarizmu, enotni »jugoslovanski kulturi« in s tem povezani možnosti hegemonizma leta 1957 izrekel Edvard Kardelj. Odločil se je znova izdati svoje delo *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, ki je sicer pod psevdonimom Sperans izšlo že leta 1939. Za njegovo drugo izdajo je napisal obširen predgovor in v njem razložil tudi takratno jugoslovansko nacionalno vprašanje. Očitno ga je k temu izzvalo vprašanje unitarizma in razumevanja federativnosti, kakršno se je takrat pojavljalo v nekaterih političnih krogih v posameznih republikah (BiH, Srbija). Kardelj je v predgovoru razjasnil razumevanje naroda v drugi Jugoslaviji in zavrnil zamisli o unitarizmu. V zamislih o jugoslovanski državi kot »federaciji komun« je namreč zaznal namen unitarizma in centralizma kot njegovega sredstva. Jasno je povedal, kaj je »jugoslovanstvo« v federativno organizirani jugoslovanski državi, in nastopil proti t. i. integralnemu jugoslovanstvu, ker pomeni zanikanje jugoslovanskih narodov. »Jugoslovanstva« ni razumel kot spajanja jezikov in kultur, kar je bila težnja etničnega unitarizma v prvi Jugoslaviji, podobne težnje pa so se pokazale tudi v drugi, ampak kot »organsko rast in krepitev socialistične skupnosti delovnih ljudi in vseh narodov Jugoslavije, [...] afirmacijo njihovih skupnih interesov na bazi socialističnih odnosov«. Narodnostno »jugoslovanstvo« je zavrnil, »trdnost skupnosti jugoslovanskih narodov« pa je videl v »skupnosti družbenih, materialnih in s tem tudi političnih interesov narodov Jugoslavije«. ³⁰ Nastopil je tudi proti hegemonizmu, ki ga je zaznaval v srbskem nacionalizmu, in proti izražanju nacionalizma nasploh pri vsakem narodu v Jugoslaviji. Pri srbskih politikih, denimo pri Rankoviću, si je zato prislužil oznako slovenskega nacionalista – le zato, ker ni sprejel razmišljanj o unitarizmu oziroma ker ga je odklonil in se zavzel za samostojnost posameznih narodov in njihovo enakost ter enakopravnost. Nacionalno vprašanje se je kazalo na mnogih področjih življenja druge jugoslovanske države, vse od gospodarstva, kulture pa tudi športa. Da je bilo odprto, je pokazalo politično dogajanje v začetku šestdesetih let. Šlo je za nadaljevanje razmišljanj o unitarizmu na področju kulture, zlasti književnosti, ki pa je dobilo izraz v vprašanju centralizma kot načina upravljanja federativno organizirane države. Nacionalno vprašanje, povezano z vprašanjem centralizma na eni in federativnostjo na drugi strani, so »odprli« poborniki unitarizma in zmanjševanja nacionalne komponente v jugoslovanski federativnosti. Želeli so spremeniti bistvo jugoslovanske federativnosti – združevanje narodov v skupno državo na osnovi pravice do samoodločbe naroda.

Kot enega od izrazov unitarističnih teženj lahko razumemo »unificiranje« srbskega in hrvaškega jezika z enotnim pravopisom. Šlo je za dva jezika z različno izgovarjavo – pri enem je bila ta ekavska, pri drugem ijekavska – ter različnima pisavama (cirilčno in latinično), vendar je bila v ozadju očitno politična odločitev, da se ta dva sicer sorodna jezika pravopisno poenotita. Decembra 1954 je bil podpisan t. i. novosadski dogovor. Podpisali so ga v glavnem jezikoslovci iz Hrvaške in Srbije, iz Matice srbske in Matice hrvaške, pa tudi jezikoslovci iz Bosne in Hercegovine ter Črne gore. Pri tem je imel vlogo tudi Aleksandar Ranković kot jugoslovanski minister za notranje zadeve in eden vodilnih funkcionarjev ZKJ. Nastal je srbohrvaški ali hrvaškosrbski

30 Edvard Kardelj (Sperans), *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1970), 59, 60.

jezik z enotnim pravopisom, različnimi izgovarjavami in pisavami. Enoten pravopis je bil sprejet leta 1960.

Srbohrvaški/hrvaškosrbski jezik z enotnim pravopisom pa je bil tisti povod, zaradi katerega se je v Hrvaški začela t. i. »hrvaška pomlad«. V tem jezikovnem, pravopisnem poenotenju so videli tudi način za združevanje južnoslovanskih narodov, zato so se temu začeli upirati. Marca 1967 so hrvaški jezikoslovci in književniki oblikovali Deklaracijo o imenu in položaju hrvaškega knjižnega jezika, s čimer so odprli vprašanje svojega jezika kot samostojnega in posebnega, kot izraza hrvaškosti. Jezikovno vprašanje je dobilo politični pomen. Vprašanje hrvaškega jezika je bilo le začetek odprtja hrvaškega vprašanja v drugi Jugoslaviji.

»Unitarizem«, ki sta ga doživela srbski in hrvaški jezik z enotnim pravopisom, Slovencev ni zadeval. Vendar sta prav nastanek in uporaba srbohrvaškega/hrvaškosrbskega jezika kot prevladujočega, če ne kar uradnega v državi, sprožila odziv Slovenije. Novembra 1966 so slovenski politiki izrazili zahtevo, da naj zvezna uprava v praksi dosledno spoštuje vse jezike narodov in narodnosti in naj ne prevladuje srbohrvaški/hrvaškosrbski jezik. Pri tem so se sklicevali na neodtujljivo pravico, da ima vsak narod svoj jezik s svojim imenom. Za slovenski jezik so zahtevali, da ima na ravni celotne države enake »pravice« in uporabo, kot je to veljalo za srbohrvaški/hrvaškosrbski jezik.

Odpor ali upor proti prevladovanju srbohrvaščine/hrvaškosrbščine v resnično posebnem okolju, namreč v vojski (Jugoslovanski ljudski armadi), je bila v letih 1970 in 1971 »akcija« upokojenega generala Jake Avšiča. Zahteval je, da se tudi v vojski uporablja slovenščina. S tem je dregnil v posebno obliko »unitarizma«, ki ga je posebej vztrajno gojila jugoslovanska vojska na vseh ravneh – imela se je za »kovačnico bratstva in enotnosti«, tudi na jezikovni. Srbohrvaščina/hrvaškosrbščina je bila razumljena kot uradni in edini jezik, uporabljan v JLA, ne le pri poveljevanju. To so utemeljevali s tem, da gre za »vojnički« jezik, ki nima nobene zveze z nacionalnim. Zahteva, ki jo je podal Avšič z zapisi v slovenskem tisku, resda ne v političnih časnikih in časopisih,³¹ je bila sprejeta kot izraz slovenskega nacionalizma in napad na »jugoslovanstvo«, ki ga je gojila JLA. Poleg tega pa je dregnil v še eno »svetinjo« jugoslovanske vojske, ko je izrazil misel, da naj bi služenje vojaškega roka potekalo v republiki, od koder prihaja vojak.

Vojska je takšno zahtevo razumela kot izraz slovenskega nacionalizma, enako kot oblikovanje enot teritorialne obrambe. Te so bile po odločitvi državno-partijskega vodstva in s posebno ter osebno zavzetostjo Tita oblikovane jeseni 1968 kot odziv na vdor vojaških sil Varšavskega pakta (brez sodelovanja vojske Nemške demokratične republike in Romunije) v ČSSR (20./21. avgusta 1968), s katerim so zatrli poskus

31 Svoje misli o rabi slovenskega jezika v JLA je Jaka Avšič objavil v osrednji slovenistični reviji *Jezik in slovnost* (O poveljalnem jeziku NOB Slovenije, 4 (1969): 97–104) in v reviji za književnost in kulturo *Sodobnost* (Nekaj pripomb o rabi jezikov v JLA, 4 (1970): 408–27; Pravica naroda in enakopravnost (1971): 504–12, Nekaj o slovenskem vojaškem naraščanju, 7 (1971): 773–75). Poleg Avšiča je o potrebi rabe slovenščine v JLA pisal tudi psihiater Janez Rugelj, ki je od leta 1945 do 1970 bil pripadnik JLA (Še enkrat: zakaj slab odziv v vojaške šole in akademije?, *Teorija in praksa*, 10 (1970): 1449–54). Stane Kotnik, Polemika o stanju in razmerah v JLA, *Teorija in praksa*, 12 (1970): 1744–54. O jezikovnem vprašanju v Jugoslaviji je pisal tudi Svetozar Polič, Narodi in narodnosti ter položaj njihovih jezikov v Jugoslaviji, *Teorija in praksa*, 2 (1970): 184–96.

demokratizacije ali vsaj liberalizacije socializma v tej državi in na sploh v državah, ki jih je ideološko in politično obvladovala Sovjetska zveza. Oblikovanje štabov teritorialne obrambe in poveljevanje njihovim enotam je bilo predano v roke republiških političnih vodstev. V vrhu jugoslovanske vojske so v tem videli začetek nastajanja republiških, nacionalnih vojsk. Zlasti jih je motila slovenska teritorialna obramba, ki je svojo obrambno vlogo vzela resno in se oboroževala mimo vojske z nakupi lahkega pehotnega orožja in opreme v tujini (konkretno v Franciji). Ker je vojaški vrh želel ohraniti svoj monopolni položaj glede obrambe države in delovati kot vsejugoslovanska institucija, je rovaril proti slovenski teritorialni obrambi in jo skušal prikazati kot izraz slovenskega separatizma. Njeno delovanje so hoteli preprečiti z organizirano politično spletko.³² V vojaškem vrhu namreč niso bili navdušeni nad reformo federacije, ker je bila ta v popolnem nasprotju s centralističnimi pogledi vojske. Menili so, da dajejo ustavne spremembe republikam preveliko vlogo in možnost ustvarjati svojo politiko tudi na področju obrambe. Zato so nasprotovali »federalizaciji federacije« in želeli ohraniti stanje, kakršno je bilo doseženo v ustavi iz leta 1963. Ta pa je bila glede federativnosti izraz kompromisa med centralističnimi in federalističnimi pogledi. Federativnost je bila v ustavi postavljena na drugo mesto, za političnim sistemom, kar je kazalo novo ime države, Socialistična federativna republika Jugoslavija. To je bila nekakšna zmaga centralistov nad federalisti, pri čemer je prve posebljal Aleksandar Ranković,³³ druge pa Edvard Kardelj.

Politični »spopad« obeh politikov in stališč, ki sta jih glede organizacije države zagovarjala, se je začel konec petdesetih in zlasti v začetku šestdesetih let. Razlog so bili različni pogledi na to, kako se politično spopasti z gospodarsko krizo oziroma gospodarskim zastojem, ki je sledil hitremu gospodarskemu razvoju v drugi polovici petdesetih let.³⁴ Centralisti so menili, da je za reševanje gospodarskih težav potrebna večja vloga državnega centra, državne uprave, federalisti pa, da je treba dati večjo vlogo republikam.

32 Vojaški vrh je s pomočjo obveščevalne službe organiziral spletko s kodnim nazivom Vrh, katere namen je bil prikazati »oboroževanje Slovenije zaradi osamosvojitve v določenem trenutku«. Kot dokaz, da gre pri teritorialni obrambi v resnici za oblikovanje republiških – nacionalnih vojsk, jim je služil nakup lahke oborožitve za potrebe slovenske TO leta 1969 v Franciji. To so predložili Titu, ki pa se v zvezi s tem ni odzval (v nakupu oborožitve za Slovensko TO ni videl ničesar spornega), zato se je spletko nadaljevala in dosegla epilog štiri leta kasneje. V srbski Službi državne varnosti so ob sodelovanju nekaterih iz vojaške obveščevalne službe pripravili »dokazno« gradivo, ki naj bi ga sestavil avstrijski vojaški ataše, v katerem naj bi poročal o prizadevanju vodstva Slovenije, da bi oblikovalo republiško vojsko in se od Jugoslavije osamosvojilo. To gradivo, sestavljeno iz delno ponarejenih poročil, je dobilo ime Zelena knjiga (platnice, med katere je bilo vstavljeno, so bile zelene). Šlo je za spletko z jasnimi političnimi namenom diskreditiranja slovenskega političnega vodstva, predvsem pa Kardelja, ki jim je bil zaradi reforme federacije trn v peti. – Mirko Munda, *Beograjska spletko* (Maribor: Večer, 2001).

33 Ranković je bil v jugoslovanski državopolitični hierarhiji najvišje postavljen Srb in je zato posebljal srbski politični pogled na jugoslovansko državo. Toda bolj kot on je bil srbsko nacionalistično nastrojen predsednik srbske vlade Slobodan Penezić-Krcun (1918–1964); v letih 1946–1953 je bil srbski notranji minister, nato do leta 1962 podpredsednik srbske vlade, od 1962 do 1964 (novembra je umrl v prometni nesreči) pa predsednik srbske vlade. Kot unitarist in srbsko nacionalno/nacionalistično naravnani je bil med srbskimi politikmi najbolj kritičen do Tita in se je z njim mnogokrat spustil v prepir; v enem od teh je Titu rekel, da je z njim vse v redu, škoda pa je le, da ni Srb. V zadnjem srečanju Tita in Penezića konec leta 1963 (na Brionih) je Penezić (nepreverjeno!) Titu očital, da je nepravičen do Srbov.

34 O gospodarski krizi oz. zastojem gospodarskega razvoja v Jugoslaviji/Sloveniji Jože Prinčič, *V začaranem krogu: slovensko gospodarstvo od nove ekonomske politike do velike reforme 1955–1970* (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1999).

Gospodarska kriza je bila generator politične krize, ki se je nato s plimami in osekami kazala vse do konca jugoslovanske države, saj je razkrila nasprotja v načinu njenega reševanja, ali z večjo vlogo države, njenega centra ali z večanjem vloge in položaja republik, tj. z nadaljevanjem decentralizacije in »federalizacije federacije«. Pri tem je svoj del odigrala tudi gospodarska razvitost posameznih jugoslovanskih republik. Na eni strani so bile manj gospodarsko razvite, ki so pomoč za svoj razvoj pričakovale od vlaganj države, državnega centra, na drugi pa sta bili Slovenija in Hrvaška – gospodarsko razvitejši republiki. Zahtevali sta reformo in »federalizacijo federacije«. Gospodarski prepad med nerazvitimi in razvitimi republikami se je tako kazal na političnem področju, blažila pa ga je osebnost Tita, na čigar avtoriteto sta računali obe strani, centralisti in federalisti. Tito je politično spretno lovil ravnotežje med obema stranema, tako da je sprva pritrjeval centralistom, nato pa se je nagnil k federalistom in jim dal zeleno luč za »federalizacijo federacije«. Centralisti so se »potuhnili«, zlasti po tem, ko je bil iz politike »odstranjen« Ranković kot tisti, ki je veljal za njihovega vodilnega političnega aduta. Srbska politika kot poglavitna zagovornica centralizma se je na videz prilagodila »federalizaciji federacije« in je s stisnjenimi zobmi sprejela njen »vrh«, ki ga je predstavljala ustava SFRJ iz leta 1974. V drugi polovici osemdesetih let pa je v politiki Slobodana Miloševića vsa politična frustracija glede tega izbruhnila na dan.

Pri spremembah v organizaciji jugoslovanske države in odzivu nanje v srbski politiki v prvi Jugoslaviji, ko niso sprejeli »dogovornega jugoslovanstva« in »banovizacije« jugoslovanske države kot mogočega načina njene federalizacije, ter sprejemanju »federalizacije federacije« v drugi Jugoslaviji je bilo kar nekaj podobnosti. V obeh primerih so menili, da gre za usmeritev, ki škodi Srbiji, Srbom in srbstvu, in so zato nasprotovali obema spremembama organizacije države in pri tem uporabili nacionalizem kot obliko svoje politike. Tako so želeli »ukrojiti« jugoslovansko državo na način, ki bi jim najbolj odgovarjal in dajal Srbiji ter Srbom v njej prvenstveni položaj. Ko je srbska politika, tako iz prve kot druge Jugoslavije, ocenila, da je njihov hegemonistični položaj zmanjšan, je nasprotovala spremembam glede organizacije države in nanje gledala kritično.

V prvi in drugi Jugoslaviji je nastala politična napetost ali kar kriza, ko so srbski politiki začutili, da niso več v večvrednem položaju in da niso upoštevanji tako, kot so menili, da jim pritiče. Želeli so imeti politično moč in položaj, okoli katerega se vrtili politično dogajanje. Želeli so biti os jugoslovanske politike. Ko so menili, da v jugoslovanski politiki nimajo več odločujoče besede, so povzročili politične krizne razmere in politično nelagodnost v vsej državi. Vsako spreminjanje organizacije države, v prvi Jugoslaviji »banovizacijo«, v drugi pa »federalizacijo federacije«, so zato sprejeli kritično in odklonilno. Na vsako spremembo so gledali skozi vprašanja vloge in položaja srbskega naroda, češ da ga vsaka sprememba v organizaciji jugoslovanske države ogroža in mu nekaj jemlje. Politični odzivi srbske politike ali srbskih politikov na spremembe v prvi in drugi Jugoslaviji so bili precej enaki in ozko povezani z njihovim razumevanjem srbstva. V tem je bila enakost prve in druge Jugoslavije.

VI.

Politično dogajanje na začetku šestdesetih let je jasno pokazalo politično nasprotje med srbskimi in slovenskimi pogledi na Jugoslavijo. Ti so nato krojili politična razmerja vse do konca druge jugoslovanske države. Slovenski politični pogledi in zahteve so v drugi Jugoslaviji v veliki meri nadomestili poglede in zahteve, ki jih je hrvaška politika in z njo javnost izražala v prvi jugoslovanski državi. V drugi Jugoslaviji, ko je bilo politično nasprotje bolj v znamenju nerazumevanja med srbsko in slovensko politiko, je v drugi polovici šestdesetih let sicer zelo intenzivno izbruhnulo hrvaško vprašanje. Začelo se je z vprašanjem hrvaškega jezika, torej kot nasprotovanje nekakšnemu jezikovnemu unitarizmu, nato pa je šlo za »denarno vprašanje«, kar je bil »upor« proti centralizmu. Vse skupaj je v zahtevah, ki so jih oblikovali Hrvati na ulicah, pri čemer je nanje vplivala tudi t. i. ustaška emigracija, zadobilo nacionalistični in v določenih zahtevah »ulice« tudi separatistični izraz. Celotno dogajanje na Hrvaškem od leta 1967, ko je prišlo do »upora« zaradi hrvaškega jezika, pa do izsiljenega odstopa hrvaškega političnega in državnega vodstva konec leta 1971 je v hrvaških očeh dobilo ime »hrvaška pomlad«, med dogajanjem pa politično oznako »maspok« (iz *masovni pokret*), tj. množično gibanje.³⁵

Nacionalno vprašanje je imelo tudi – ali pa v veliki meri – »denarno« komponento oziroma vzrok v finančnih odnosih med republikami in zvezno oblastjo. Slovenija in Hrvaška kot gospodarsko najrazvitejši republiki druge Jugoslavije sta namreč od »Beograda« zahtevali pravičnejši odnos zveznih oblasti glede svojih vložkov v zvezni proračun in vračanja v republiki iz njega. Druge republike so bile v glavnem zadovoljne s tem, kar jim je zvezna oblast namenila, saj so bile pri razvoju, zlasti gospodarskem, v veliki meri odvisne od vlaganj zvezne administracije.

Drugo Jugoslavijo je tako razdeljevalo tudi dejstvo, da gospodarsko ni bila enako razvita. Šlo je za odnos med gospodarsko razvitimi in nerazvitimi, kar je povzročalo mednacionalne napetosti. Eden od razlogov za to pa je bila vloga državne uprave in njena centralistična miselnost ter delovanje. Igrala je vlogo Robina Hooda s tem, ko je jemala bogatim oziroma gospodarsko razvitejšim republikam in dajala revnim, tj. nerazvitejšim republikam. Tem je tak centralizem vsekakor odgovaljal, nasprotno pa je to veljalo za razvitejše republike, zlasti Slovenijo in Hrvaško, predvsem zato, ker se denar, ki sta ga prispevali v zvezni proračun, iz »Beograda« ni vračal nazaj za njun razvoj. Razmerje je na neki način spominjalo na tisto, ki ga je februarja 1926 ob proračunski razpravi v Narodni skupščini Kraljevine SHS, torej ob vprašanju, povezanim z denarjem, zelo slikovito prikazal Anton Korošec, ko je rekel: »Sada! smo v Velesrbiji. Glejte, danes je država tako urejena: Srbi vladajo, Hrvati razgovarjajo, mi [Slovenci – op. Z. Č.] plačujemo, Nemci, Madžari in Muslimani so pa v akciji.«³⁶

35 O razlogih, povodu in poteku »hrvaške pomladi« Zdenko Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji 1945.–1991.: od zajedništva do razlaza* (Zagreb: Školska knjiga, 2006), 379–433.

36 »Proračunski govor dr. Antona Korošca,« *Slovenec*, 9. 2. 1926, 2. Te Koroščeve besede so opozicijski poslanci sprejeli z odobravanjem (SLS je bila tedaj v opoziciji), vladajoča koalicija pa je ocenjevala, da so izraz sovražstva (»to je mržnja«) do Srbov. Korošec je glede tega, da Srbi vladajo, odgovoril: »Vas je 43 %, to ni mržnja, to je dejstvo.«

Tako kot je bilo gospodarsko vprašanje oziroma vprašanje, povezano z gospodarstvom in načinom upravljanja gospodarstva ter vlaganja države, eno od tistih, kjer se je v prvi Jugoslaviji močno kazal centralizem, ta pa je bil ozko povezan z nacionalnim vprašanjem, se je kot takšno kazalo tudi v povezavi s centralizmom v drugi jugoslovanski državi. Nacionalno vprašanje je bilo razvidno na področju gospodarstva, zlasti glede naložb vanj. Državna uprava v Beogradu je namreč v rokah želela imeti »platno in škarje« naložbene politike in odločanja, kje bo država vlagala v gospodarstvo.

Politika Beograda do Hrvaške pa tudi Slovenije v zvezi z naložbami v gospodarstvo je spodbudila nacionalistične poglede v obeh republikah. Na Hrvaškem so bili glede tega mnogo odločnejši in glasnejši. V Jugoslaviji se je tako ponovno odprlo hrvaško vprašanje, ki je bilo znano in značilno za prvo jugoslovansko državo. Nacionalno vprašanje in z njim vzročno-posledično povezano vprašanje načina upravljanja države, tj. vprašanje stopnje centralizma, se je vrnilo v drugo Jugoslavijo.

V zvezi z naložbeno politiko, ki jo je imela v svojih rokah zvezna vlada in z njo povezana uprava, se je sicer najprej oglasila Slovenija in izrazila svoje nestrinjanje z načinom dodeljevanja sredstev za naložbe v gospodarstvu. Leta 1958 je bila precej zadržana, ko so rudarji iz revirjev, premogovnikov Trbovlje, Hrastnik in Zagorje, s stavko izrazili nezadovoljstvo zaradi zapostavljanja njihovih premogovnikov in vrednotenja njihovega dela ter od Beograda zahtevali sredstva za tehnično posodobitev.³⁷ Takrat slovenska politika ni pretirano odločno podprla zahtev revirskih rudarjev. Mnogo odločneje pa je slovenska vlada nastopila poleti 1969, ko jugoslovanska vlada Sloveniji ni namenila sredstev za gradnjo avtocestnih odsekov iz denarnih virov, ki jih je Jugoslaviji namenila Mednarodna investicijska banka. »Upor« slovenske vlade (vodil jo je t. i. liberallec Stane Kavčič) proti odločitvi jugoslovanske vlade (vodil jo je Mitja Ribičič) je dobil politično oznako in je znan kot »cestna afera«.³⁸

(Glas iz desnice: »Malo več!«) »Dobro, koliko več?« (Glas iz desnice: »51 %.«) 43 % vas je, a prišli smo tako daleč, da imate v skupščini dobri dve tretjini poslancev. Dalje imate svojega kralja.« (Glasovi iz večine: »Ali ni mar tudi vaš?«) »Da, tudi naš je, ali ni Slovenec, to morate priznati. Državnopravno ga gotovo priznamo za svojega kralja, ali ni naš po rodu.«

Čeprav je šlo pri Koroščevem nastopu v Narodni skupščini za govor v zvezi s sprejemanjem proračuna, kar je sicer ena od osnovnih, izvernih nalog parlamenta, je govoril predvsem o političnih razmerah in bil kritičen do centralizma, srbske politike in srbske hegemonije. To je bil čas, ko je bila SLS v opoziciji. Korošček nastop glede centralizma in srbskega hegemonizma je bil najodločnejši in najjasnejši, kar ga je javno izrekel v Narodni skupščini v vsem obdobju prve jugoslovanske države. Jeseni istega leta se je začel dobrikati srbskim radikalom, ko pa je koalicijo z njimi zapustila HSS, je februarja 1927 – leto dni po Koroščevih ostrih besedah na račun srbske nadvlade – SLS vstopila v vlado s srbskimi radikali; Korošček takrat v vladi, ki jo je vodil radikal Nikola Uzunović, iz taktičnih političnih razlogov ni bil minister.

37 Protest rudarjev iz premogovnikov Trbovlje, Hrastnik in tudi Zagorje (ti so se stavki priključili nekoliko kasneje) je dobil ime »trboveljski štrajk«, odvijal pa se je med 13. in 16. januarjem 1958. Stavkalo je okoli 4000 rudarjev iz Trbovelj in Hrastnika in okoli 1200 iz Zagorja. Razlogov za stavko je bilo več, od vprašanja plač do s tem povezanih cen premoga, ki so jih določali v Beogradu, odnosa uprave do delavcev in s tem vprašanja samoupravljanja in razmer v lokalni skupnosti. Rudarji so svojo stavko razglasili za demonstracijo proti administraciji in gospodarskemu sistemu, ki ga je oblikoval Beograd. Za oblast je bil to incident, tj. izgred, ki se v socialistični ureditvi ne bi smel zgoditi. Stavka je vzmernirala in vznejevoljila oblast; odzval se je partijski vrh. V preiskavo in oceno stavke je bila vključena tudi Uprava državne varnosti. Pripravili so dolgo in podrobno poročilo o dogajanju, nekakšno kroniko. – *Dokumenti o rudarski stavki v Zasavju leta 1958* (Ljubljana: Republika Slovenija, Ministrstvo za pravosodje, 2007), 407–90.

38 O cestni aferi in političnem razčiščevanju, povezanem s to, Božo Repe, »'Liberalizem' v Sloveniji«, *Borec*, št. 9-10 (1992): 743(73)–868(198).

Izraz nestrinjanja oziroma nezadovoljstva slovenske vlade z odločitvijo zvezne vlade (Zveznega izvršnega sveta) je takrat za vrh jugoslovanske ZK in Tita postal osrednji politični problem. Slovenska vlada je namreč s svojim nestrinjanjem dregnila v vprašanje razumevanja federativnosti na eni strani in centralizma na drugi. Dobrih enajst let po »trboveljskem štrajku« se je iz zelo podobnega razloga, zaradi gospodarskega zapostavljanja Slovenije, ponovno zgodil slovenski protest proti »Beogradu« zaradi njegovega centralizma.

V drugi Jugoslaviji so se bolj kot v prvi začele kazati politične napetosti med »Ljubljano« in »Beogradom«. Tokrat je bila slovenska politika odločnejša, ko je šlo za vprašanje položaja in vloge Slovenije v okviru skupne, federativne države, kot je bilo značilno zanjo in za njeno najvidnejšo predstavnico SLS v prvi Jugoslaviji. V drugi Jugoslaviji je šlo za razumevanje načel federativnosti in njihovega delovanja v praksi, v prvi pa za vprašanje avtonomije, a bolj na upravnem kot na političnem področju. Politična odločnost, ki so jo kazali slovenski politiki za časa druge Jugoslavije, vsi sicer ne enako suvereno, je bila v mejah, ki jih je opredeljevala ustavna ureditev, in ni posegala po »nacionalizmu« kot sredstvu za doseganje ciljev.

Slovensko razumevanje federativnosti se je nekoliko razlikovalo od srbskega in je bilo zlasti povezano z razumevanjem pravice do samoodločbe. Odprlo se je ob vsakem nadgrajevanju ustave glede federativnosti in njenega razvoja v smeri večanja položaja in vloge federalnih enot. Šlo je za vprašanje, ali je to pravica, ki se lahko uporabi le enkrat in je nato porabljena (konzumirana), kar so zastopali srbski politiki in pravniki, ali pa je to trajna pravica, ki jo je treba upoštevati vedno, ko je govor o federativnosti in vprašanju pravic narodov v federativno organizirani državi. Pri tem vprašanju je prihajalo do razhajanj dejansko od vsega začetka federativne jugoslovanske države, od njene prve ustave dalje, odločilno pa je bilo tudi ob njenem koncu. Srbska politika je v osemdesetih letih 20. stoletja, kaj kmalu po Titovi smrti, odprla vprašanje samoodločbe, federativnosti in t. i. avnojskega sklepa o organiziranju jugoslovanske države kot federacije. Oporekali so namreč zasedanju Avnoja v Jajcu konec novembra 1943, ker so menili, da na njem ni bilo izvoljenih predstavnikov srbskega naroda, zato naj bi bil sklep o federativnosti nelegitimen. Želeli so izničiti federativnost in način, kako je prišlo do nje, oziroma njeno osnovo, tj. pravico do samoodločbe naroda, da bi tako lahko vrnili centralizem in srbski hegemonizem, kakršen je bil v prvi Jugoslaviji.

Slovenski komunisti so federativnost očitno razumeli drugače kot srbski. Pripadali so narodu, ki je imel iz prve Jugoslavije izkušnje s srbsko hegemonijo, srbski pa so pripadali narodu, katerega politiki so v prvi Jugoslaviji menili, da Srbom v jugoslovanski državi pripada poseben, vodilni položaj in da je jugoslovanska država v resnici le razširjena Srbija. Kljub sprejemanju načel federativnosti so nanjo gledali skozi to prizmo. Slovenski komunisti so jo dojemali bolj vsebinsko kot srbski, ki so v njej videli organiziranost države, obliko in ne vsebino, bistvo nove, druge jugoslovanske države. Federativnost so sicer sprejeli in jo podpirali, a hkrati želeli ohraniti centralističen način upravljanja.

Za slovenske komuniste je bila federativnost izraz suverenosti federalne enote oziroma naroda, ki jo je tvoril. Slovenijo so od vsega začetka razumeli kot državo z vsemi njenimi značilnostmi. V razpravah o federativnosti v Začasni skupščini Demokratične federativne Jugoslavije (avgusta 1945) in nato tudi v Zakonodajni skupščini (od konca novembra 1945 do konca januarja 1946), ko je ta sprejemala prvo ustavo druge Jugoslavije, so vodilni slovenski politiki (denimo Boris Kidrič in Edvard Kardelj) izražali stališče, da se z vstopom v federativni odnos v skupni državi narod ne odpoveduje svoji suverenosti.³⁹ Na Kardeljevo vztrajanje, da se to omeni v ustavi, je bila zato pravica do samoodločbe, skupaj s pravico do odcepitve, vnesena v prvi člen ustave.⁴⁰

Pravica do samoodločbe je, ker vsebuje tudi pravico do odcepitve, ves čas druge Jugoslavije očitno begala in motila srbske komuniste in njihove funkcionarje. Dejansko so imeli zaradi pravice do odcepitve, kar je bil neodtujljivi del pravice do samoodločbe naroda, do te zadržano stališče vse obdobje druge Jugoslavije. V tej pravici so namreč videli mogoče »sredstvo« za razbitje države. O razlogih, zakaj bi lahko do tega prišlo, pa niso razmišljali. Recimo o tem, da bi lahko vzrok bil v njihovem obnašanju ali v njihovih stališčih do skupne države in drugih v njej. To se je pokazalo v drugi polovici osemdesetih let, ko je srbska politika pod vodstvom Slobodana Miloševića v praksi želela izničiti pravico do samoodločbe in federativnost, zgrajeno na njej, ter uvesti centralizem kot sredstvo srbskega hegemonizma. Za državno enotnost kot pogoj njene trdnosti so bili pripravljene zanemariti suverenost posameznega naroda in njegovo voljo, da se združi in živi v skupni federativno organizirani državi. Zagotovilo trdnosti države so videli v upravnem centralizmu in administraciji države, njenih oblastnih organov.

39 *Treće zasedanje Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije i zasedanje privremene narodne skupštine 7–26 avgust 1945: stenografske beleške* (Beograd: Prezidium narodne skupštine FNRJ, 1951), 170, razprava Borisa Kidriča. *Treće zasedanje Avnoj in zasedanje začasne ljudske skupštine Demokratične federativne Jugoslavije* (Ljubljana: Komunist, 1975), 161. Šlo je za razpravo o sestavi ustavodajne skupščine in njene dvodomnosti; predstavniki meščanskih strank so nasprotovali dvodomnosti oz. temu, da bi bil v ustavodajni skupščini tudi zbor narodov, v katerem bi vsak narod oz. vsaka federalna enota imela enako število poslancev. Želeli so doseči, da bi v ustavodajni skupščini prevladovali srbski poslanci v enodomni skupščini. V bistvu so predstavniki t. i. meščanskih strank v 3. Avnoju in v Začasni ljudski skupščini bili iz srbskih strank, ki so leta 1939–1941 nasprotovale »banovizaciji«/federalizaciji prvi Jugoslavije, nasprotovali so federativnosti in pravicam narodov do svojih držav; v račun jim npr. ni šlo, da bi imeli Makedonci svojo državo – federalno enoto. Na Makedonijo so še vedno gledali kot na južno Srbijo.

40 Aleš Gabrič, »Nacionalno vprašanje v Jugoslaviji v prvem povojnem obdobju,« v: *Jugoslavija v hladni vojni: zbornik z Znanstvenega posveta Jugoslavija v hladni vojni, Ljubljana, 8.–9. maj 2000* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino; Toronto: University, 2004), 407, 408. V razpravah o predlogu ustave FLRJ decembra 1945 se je pokazala razlika v razumevanju federativnosti med poglavitnima tvorcema ustave, Edvardom Kardeljem in Mošo Pijadom, ki je bil med vodilnimi srbskimi komunističnimi funkcionarji; šlo je za vprašanje suverenosti federalnih enot v federaciji – ali se s federativnostjo narodi tej odpovedo ali ne. Šlo je tudi za vprašanje upoštevanja pravice do samoodločbe. Glede te je Pijade menil, da je s sklepom o federativnosti ta že bila uporabljena in tako porabljena. S tem naj bi se namreč narodi, ki so se na temelju pravice do samoodločbe odločili živeti skupaj v jugoslovanski državi, odpovedali svoji suverenosti. Pijade je federacijo razumel kot obliko, ne kot vsebino. Pravica do samoodločbe je bila upoštevana v vseh nadaljnjih ustavah druge Jugoslavije, čeprav ni bila tako poudarjena kot v prvi, ko je bila vnesena v prvi člen ustave.

VII.

Kriterij za stopnjo federativnosti v drugi Jugoslaviji, pa tudi stopnjo centralizma oziroma njegovega izražanja v prvi, je bil prav v odnosu med osrednjo državno oblastjo in upravnimi enotami. Te so imele v drugi Jugoslaviji značaj nacionalnih enot z lastnostmi države, tako da je imel nacionalni moment v odnosu med federalno enoto in državnim centrom ter med federalnimi enotami pomembno vlogo. V odnosih uradne politike med jugoslovanskimi republikami je ostal bolj ali manj nepoudarjen in se je še najbolj pokazal v drugi polovici osemdesetih let, v času Miloševićeve (srbske) politike, s katero je skušal vsiliti srbske politične poglede tudi drugim republikam. Pri tem se je skliceval na vlogo centralizma kot sredstva, ki ga je srbska politika uporabljala tudi v prvi Jugoslaviji, da je lahko igrala vlogo hegemonia.

Če je bila reforma organizacije jugoslovanske države leta 1939 s sporazumno ureditvijo hrvaškega vprašanja in nastankom Banovine Hrvaške kot zasnove hrvaške države in s tem zasnove za mogočo federativnost z oblikovanjem še nekaj »nacionalnih« banovin začetek »federalizacije« sicer centralistično organizirane prve Jugoslavije, je bila »federalizacija federacije«, izvedena ob koncu šestdesetih in v začetku sedemdesetih let z amandmaji k ustavi iz leta 1963 in z novo ustavo iz leta 1974, začetek konfederalizacije druge Jugoslavije. Kardelj kot poglavitni tvorec ustave, ki je bila rezultanta razrednega in nacionalnega pogleda, v tem sicer ni videl konfederativnosti, ampak nadgradnjo federativnosti s samoupravljanjem (kot izrazom »interesa delavskega razreda«), medtem ko so kritiki tej ustavi očitali zlasti konfederacijske prvine, rahljanje državne enotnosti na račun večanja moči federalnih enot. Ustavno je sicer ostajala zvezna država, praktično pa je druga Jugoslavija z ustavo iz leta 1974 postajala zveza držav, ki so se bile za svoje koristi pripravljene soočiti z drugimi državami iste skupne države. Konec je bilo »bratstva in enotnosti«, ki je bilo osnova dotedanjega razumevanja federativnosti. Enotnost, ki je temeljila na bratstvu narodov, združenih v jugoslovansko državo, je zamenjala ideja o skupnosti, »zajedništvu«. Šlo je za korak k centralizmu.

Ena od podobnosti, če ne kar enakosti v obeh Jugoslavijah, je bilo nasprotovanje srbske politike in po njej srbske javnosti spremembam v organizaciji države oziroma načelom, na katerih je bila organizirana. Srbska politika se v prvi Jugoslaviji ni strinjala z nastankom Banovine Hrvaške, v drugi pa z ustavno ureditvijo, kakršno je uzakonjala ustava iz leta 1974. V prvem primeru jih je motila organiziranost države, kakršno je omogočala ali napovedovala uvedba banovin na »nacionalni osnovi«, v drugem pa ustavnost, ki je v drugi Jugoslaviji z ustavno uzakonitvijo federalnih enot kot držav nakazovala, da ta iz zvezne države postaja zveza držav. Bili so skeptični do federativnosti, ker je temeljila na pravici do samoodločbe, ki vključuje tudi pravico do odcepitve, in menili, da to slabi trdnost jugoslovanske države, še bolj skeptični pa so bili do »federalizacije federacije«. Obakrat jih je pri nasprotovanju oziroma kritiziranju vodil argument trdnosti države. Srbski politiki in tisti, ki so nastopali kot »civilna družba«, v prvi Jugoslaviji je bil to Srbski kulturni klub, v drugi pa Srbska akademija znanosti

in umetnosti,⁴¹ so menili, da takšna ureditev škodi Srbom in srbstvu, da je naperjena proti Srbom, Srbiji in srbstvu. Obe instituciji sta bili tesno povezani s politiko in sta razglašali, da le močno srbstvo pomeni tudi močno, trdno Jugoslavijo.

Spremembe v organizaciji jugoslovanske države leta 1939 z »banovizacijo« in leta 1974 s »podržavljenjem« republik so po mnenju srbske politike in tamkajšnje »civilne družbe« odprle »srbsko vprašanje«. Srbska politika je začela trditi, da so v Jugoslaviji Srbi žrtve. Zahtevali so spremembe, ki bi Srbiji, Srbom in srbstvu »vrnili« položaj in vodilno vlogo, ki naj bi jim v jugoslovanski državi pripadala. Ko je v zadnjih letih obstoja Jugoslavije to želela uveljaviti srbska politika, takrat jo je poosebljal Milošević, je naletela zlasti na odpor slovenske politike, prebudila pa se je tudi hrvaška, ki je molčala vse od konca »hrvaške pomladi« konec leta 1971, ko je moralo odstopiti vodstvo ZK Hrvaške. Če je v prvi Jugoslaviji srbski politiki in njenemu hegemonizmu najbolj nasprotovala hrvaška, je v drugi najbolj »uporniška« bila slovenska politika, ki je nasprotovala srbskim poskusom prevlade ali kar nadvlade. Najjasneje se je to pokazalo po Titovi smrti, še posebej pa v drugi polovici osemdesetih let z Miloševićem, ki se mu je pridružilo vodstvo jugoslovanske vojske s podobnimi, če ne kar enakimi kritičnimi pogledi na organizacijo države, uzakonjeno z ustavo iz leta 1974. Milošević in vojaški vrh, zlasti državna sekretarja za ljudsko obrambo (obrambna ministra) Branko Mamula in Veljko Kadijević, pri čemer je imel Mamula odkrite politične oziroma oblastniške namere, so hoteli okrepiti centralizem. Želeli so spremembo ustave, zlasti organizacije države, da bi zmanjšali vlogo in položaj federalnih enot/republik na račun večje moči osrednje državne oblasti.

Proti spreminjanju ustave, s katerim so hoteli povečati centralizacijo in zmanjšati doseženo stopnjo vloge in položaja republik – držav v jugoslovanski državi, je nastopala slovenska politika in si tako »prislužila« oznako ustavobraniteljice. V prvi vrsti je šlo za »obrambo« doseženih pravic oziroma pristojnosti republik, tj. federalnih enot jugoslovanske federativne države iz ustave iz leta 1974. Prav slovenska politika je v drugi Jugoslaviji v veliki meri vplivala na celoten proces »federalizacije federacije«. Ta je dejansko potekal vse od ustavnega sprejemanja federativnosti konec leta 1945, ko je Kardelj »izboril«, da je bila v prvi ustavi federativne Jugoslavije pravica do samoodločbe naroda postavljena kot bistveno izhodišče federativnosti. To pravico je bilo treba nenehno »braniti« pred tistimi, ki so v njej videli le enkratno pravico in njeno »porabljenost«.

Razlika med slovensko politiko v prvi in drugi Jugoslaviji je bila v tem, kako je ta nastopala ali ravnala v odnosu do »Beograda«. V prvi Jugoslaviji, ko jo je najjasneje

41 SANU je v letih 1985/86 oblikoval Memorandum SANU, v katerem so izrazili mnenje o težkem položaju srbskega naroda v Jugoslaviji zaradi neenakopravnosti; menili so, da je ustavna ureditev uvedla konfederalizem, motila so jih prevelika pooblastila, ki jih je ustava dajala avtonomnim pokrajinama v okviru SR Srbije – pri tem so imeli v mislih predvsem SAP Kosovo in Albanec kot tamkajšnje večinsko prebivalstvo. V memorandumu je bilo zapisano, da »srbsko vprašanje« ne bo rešeno brez »ustvaritve popolne nacionalne in kulturne enotnosti Srbov ne glede na to, kje ti živijo« v Jugoslaviji. V memorandumu so izrazili mnenje, da decentralizacija (to naj bi predstavljala državnost federalnih enot) pomeni pot k dezintegraciji jugoslovanske države. Memorandum SANU je bil izraz srbskega nacionalizma, po vsebini in namenu je izražal stališča, kakršna je v letih 1939 do 1941 izražal Srbski kulturni klub. Memorandum je bil vodilo srbski politiki, ki jo je v drugi polovici osemdesetih let poosebljal Slobodan Milošević.

predstavljala vodilna slovenska politična stranka SLS, je bil njen odnos dvojen; v Sloveniji (za svoje privrženke in volivce) je odločno nastopala z zahtevo po večji avtonomiji, v Beogradu pa se je spogledovala s centralisti, zlasti s srbskimi radikali, ki jim je bil centralizem sredstvo za srbsko hegemonijo. SLS je bila namreč veliko časa v zvezi z vodilno srbsko politično stranko; v drugi polovici tridesetih let je bila z enim od njenih delov na oblasti kot Jugoslovanska radikalna zajednica. Ime te vsejugoslovanske stranke je vsebovalo izraz »radikalna«, kar ni bilo naključje in je merilo na stališča, kakršna so srbski radikali imeli do jugoslovanske države, njene organiziranosti in odnosa do narodov v njej. SLS se je za sodelovanje s srbsko politiko odločala iz želje po udejstvovanju v državni oblasti, da bi za Slovenijo dosegla določeno stopnjo avtonomije, in je bila zato v Beogradu njena precej pohlevna politična partnerica, in to ne le takrat, ko je bila del JRZ. Kot partnerica na oblasti je bila SLS zagovornica centralizma, saj sicer ne bi mogla sodelovati v vladah, v katerih so imeli poglavitno vlogo srbski radikali.⁴² Njen vodilni politik, Anton Korošec, je bil kot notranji minister varuh centralizma, čeprav se je v Sloveniji SLS vseskozi predstavljala kot avtonomistična stranka, katere osnovni namen je bil okrepiti stopnjo slovenske avtonomije. S tem je »opravičevala« svoje sodelovanje v državni oblasti.

VIII.

Centralizem, kakršen je bil v praksi v šestdesetih letih in proti kateremu je v drugi Jugoslaviji tekla »federalizacija federacije«, je bil povezan zlasti z gospodarskim vprašanjem oziroma vprašanjem naložbenih politik. To je spodbudilo »upor« hrvaške oblasti v začetku sedemdesetih let. Iz vprašanja odnosa Beograda do Hrvaške, povezanega z vprašanjem sredstev, ki jih je Hrvaška (zlasti od turizma) prispevala v zvezno blagajno, in vračanjem teh iz nje na Hrvaško, je to vprašanje preraslo v resnično množičen odpor in kar v nacionalno hrvaško gibanje, »maspok«. Jugoslovanska oblast se je vsekakor zavedala, da gre na Hrvaškem za množični odpor proti Beogradu, da se je v drugi Jugoslaviji odprlo »hrvaško vprašanje«.

»Maspok« ali »hrvaška pomlad«, kot so poetično poimenovali celotno dogajanje na Hrvaškem od leta 1967 do 1971/72, se je začelo z »jezikovnim vprašanjem« ali odporom do jezikovnega poenotenja srbskega in hrvaškega jezika. Šlo je za vprašanje

42 Leta 1927 (11. julija) se je SLS s podpisom t. i. blejskega sporazuma – v imenu SLS ga je podpisal Anton Korošec, v imenu radikalov takratni predsednik jugoslovanske vlade Velja Vukičević, resnična vsebina sporazuma pa je ostala skrivnost vse do danes – odrekla avtonomizmu v zameno za obljubljeni širši pristojnost oblastne avtonomije, tj. oblastnih/pokrajinskih skupščin. V njih so videli zasnovano slovenskega parlamentarizma. Blejski sporazum je bil prelomno dejanje v politiki SLS glede avtonomizma in zahteve po spremembi ustave za zmanjšanje centralizma. S tem je priznala centralizem in se podredila srbski Narodni radikalni stranki kot glasnici srbstva. Odkrito avtonomistično je sicer SLS nastopila konec leta 1932 v t. i. ljubljanskih punkcijah, ki so nastale pod vplivom kratko izraženih stališč drugih strank, takrat opozicijskih (formalno te niso obstajale) – zlasti punkcij HSS. Ta je svoj nacionalni program, izražen v kratkih točkah, izdala prva, v začetku novembra 1932. SLS je bila med takratnimi strankami, ki so nasprotovale režimu Jugoslovanske nacionalne stranke, zadnja, ki je izrazila svoje stališče o položaju Slovenije in Slovencev v jugoslovanski državi.

emancipacije hrvaškega jezika, za katerega so na Hrvaškem menili, da je poseben, ločen od srbskega, zato so marca 1967 to izrazili v Deklaraciji o hrvaškem jeziku. Politična razprava o tem jezikovnem, v resnici pa nacionalnem vprašanju, saj je jezik eden od ključnih označevalcev naroda in njegove posebnosti ali edinstvenosti, je predstavljala začetek »hrvaške pomladi«.

Iz jezikovnega vprašanja in zahteve po lastnem oziroma samostojnem hrvaškem jeziku ter koncu jezikovnega »unitarizma« pa je »hrvaško vprašanje« preraslo predvsem v gospodarsko. Pri tem je pobudo prevzela hrvaška oblast z vodstvom ZK Hrvaške na čelu. Ko je vstopila v »hrvaško pomlad« oziroma jo vzpodbudila, je odprla vprašanje, bistveno za hrvaški upor proti Beogradu. Šlo je za vprašanje o federativnosti na eni in centralizmu na drugi strani. Hrvaška oblast je od zveznih oblasti zahtevala politiko »čistih računov«, da se denar, ki ga je ustvarila Hrvaška, vrača iz zvezne blagajne. Gospodarski razlogi za odpor proti Beogradu so bili značilni za prvo in drugo jugoslovansko državo.⁴³ Vodstvo hrvaške Zveze komunistov je zato odprlo temo neenakomernega razvoja republik. Menilo je, da Hrvaško izkoriščajo, saj daje v zvezno blagajno več, kot iz nje dobiva. Prepričani so bili, da je Hrvaška med vsemi republikami najbolj izkoriščana.⁴⁴ Zahteva po »čistih računih« je bila označena kot izraz hrvaškega nacionalizma.

Prebuditev hrvaške politike in hrvaške javnosti, ki jo je odločno podprla v njenih pogledih in zahtevah po drugačni politiki Beograda do Hrvaške, je sprožila dejavnost na več ravneh. »Hrvaška pomlad« je tako predstavljala vrnitev hrvaške politike v stanje, značilno za prvo Jugoslavijo, ko se je ta vse do sporazuma Cvetković-Maček avgusta 1939 upirala Beogradu. »Hrvaška pomlad« je pomenila vrnitev hrvaškega odnosa do državnega centra in njegove politike, za katero so na Hrvaškem menili, da ni pravilna oziroma pravična. Politika za »pravice« Hrvaške, ki jo je vodilo vodstvo ZKH, se je hitro sprevrgla v široko nacionalistično gibanje, usmerjeno ne le proti centralizmu, ampak tudi proti Srbom. Duh hrvaškega nacionalizma, v katerem so začeli svojo vlogo igrati tudi ustaši iz tujine, je ušel iz steklenice. Vladajoči hrvaški politiki je namreč vse skupaj začelo polzeti iz rok in zahtev, ki so jih spodbujali ustaši iz emigracije, ni mogla več obvladovati. Iz nosilca protestnega gibanja za hrvaške pravice je postala ujetnica lastne politike, ta pa je postala drugačna, kot jo je želela sama. »Hrvaška pomlad« je dobila značaj nacionalističnega protisrbskega in tudi protijugoslovanskega delovanja. Hrvaška politika ni imela v mislih hrvaške državne samostojnosti, ampak bolj naklonjen odnos osrednjih jugoslovanskih oblasti do Hrvaške, medtem ko so se »na ulici« slišale tudi zahteve po hrvaški državni samostojnosti, ki naj bi jo Hrvaška imela med drugo svetovno vojno v marionetni Neodvisni državi Hrvaški. Vodstvo ZKH je bilo za

43 Vprašanje državnega proračuna je bilo npr. tisto, ki je izzvalo oceno o jugoslovanski državi, v kateri Srbi vladajo, Hrvati govorijo, Slovenci pa plačujejo, ki jo je v Narodni skupščini Kraljevine SHS februarja 1926 izrekel voditelj SLS Anton Korošec. V svojem nastopu v t. i. proračunski debati je na začetku govoril o gospodarskih vprašanjih, o slovenskem gospodarstvu in njegovih težavah (odgovornost zanje je pripisoval oblasti v Beogradu), dal pa je tudi nekaj političnih ocen jugoslovanske države. – »Proračunski govor dr. Antona Korošca,« *Slovenec*, 9. 2. 1926, 2. Koroščeve ugotovitve je mogoče zaznati tudi v drugi Jugoslaviji. Gl. op. 35.

44 O razlogih, povodu in poteku »hrvaške pomladi« Radelić, *Hrvatska u Jugoslaviji*, 379–433.

večjo politično in gospodarsko samostojnost Hrvaške in proti centralizmu, unitarizmu in tudi hegemonizmu, zahtev po hrvaški državni samostojnosti pa ni zagovarjalo ali spodbujalo.⁴⁵

Podobnost s prvo Jugoslavijo, če ne kar enakost, ki se je pokazala v »hrvaški pomladi« in odzivu nanjo v Srbiji, se je izrazila v odnosu Hrvatov do Srbov in obratno. »Nacionalno vprašanje« se je v drugi Jugoslaviji v primeru »hrvaške pomladi«, zlasti je bilo to razvidno iz demonstracij na Hrvaškem (predvsem v Zagrebu) in mnogih zapisov v tisku, pokazalo v vsej svoji negativni podobi kot sovraštvo do drugega naroda. Ni namreč več šlo le za hrvaški odnos do državnega centra, ampak za odnos do naroda, kjer je ta center bil, za odnos Hrvatov do Srbov. V očeh podpornikov »hrvaške pomladi«, zlasti tistih na ulici, so bili vsega krivi Srbi.

Proti »hrvaški pomladi« kot izrazito nacionalističnemu pojavu, za takšnega so ga imeli, so nastopali srbski politiki. To je še prilivalo olje na razgrete odnose med narodi in priprave na »federalizacijo federacije«. Na nevarnost, ki se je kazala v odnosu med Hrvati in Srbi na vrhuncu dogajanja »hrvaške pomladi«, je bil pozoren Kardelj, ki je načeloma odklanjal vsak nacionalizem. Tudi slovensko izražanje zahtev po zmanjševanju moči centralizma, za kar se je s svojo reformo federativnosti sicer zavzemal tudi sam, je imel za izraz nacionalizma. V hrvaškem nacionalizmu, kakršen se je zlasti na »ulici« kazal v »hrvaški pomladi«, pa je videl nevarnost za sprožitev srbskega nacionalizma. Temu se je namreč želel izogniti, zato je bil do hrvaških zahtev kritičen, čeprav je bil Tito vse do jeseni 1971 precej na strani hrvaške politike in njenih zahtev oziroma do njih ni bil odkrito kritičen.⁴⁶

Še preden je hrvaška partijsko-državna oblast odprla vprašanje »čistih računov«, se je poleti 1969 zgodil upor slovenskih državnih oblasti (brez jasne podpore vodstva ZK Slovenije) proti Beogradu, konkretno proti jugoslovanski vladi (Zveznemu izvršnemu svetu). Tudi tu so bili posredni razlog »čisti računi« oziroma centralistično stališče jugoslovanske vlade. Slovenska vlada je namreč dvignila svoj glas proti odločitvi jugoslovanske, ker je ta sprejela sklep, da sredstev Mednarodne investicijske banke, za katera je prosila slovenska vlada za izgradnjo avtocestnega odseka od Šentilja do Nove Gorice oziroma odsekov Vrhnika–Postojna in Hoče–Levec, ne bo namenila Sloveniji. Namenila jih je Srbiji. Slovenska vlada je po tem, ko je iz agencijskega poročila Tanjuga za sredstva javnega obveščanja izvedela za sklep, zahtevala njegovo spremembo. Zvezna vlada, vodil jo je Slovenec Mitja Ribičič, je to odklonila. V Sloveniji je to vzbudilo politično dogajanje, v katerem je bila udeležena tudi slovenska javnost in ki ni ostalo na ravni oblastnih

45 Na množičnem zborovanju v Zagrebu 7. 5. 1971 je predsednica CK ZKH Savka Dabčević-Kučar na vzklike množice, ki je zahtevala neodvisno državo Hrvaško, odgovorila: »Da, neodvisna država Hrvaška, vendar le v socialistični, demokratični, enakopravni in federativni Jugoslaviji.« – Savka Dabčević-Kučar, '71: *Hrvatski snovi i stvarnost* (Zagreb: Interpublic, 1997), 618.

46 Tito je postal kritičen in negativno nastrojen do »hrvaške pomladi« in hrvaškega političnega vodstva, ko se je v dogajanje na Hrvaškem oz. v Jugoslaviji vmešala Sovjetska zveza in mu je Leonid Brežnjev, njen voditelj, ponudil pomoč pri zatrtju, če sam ne bi obvladal situacije v državi. Pri tem je imela Sovjetska zveza svoje račune. Tito je ponudbo Brežnjeva zavrnil in sklenil sam končati »hrvaško pomlad«. Razmišljal je tudi o uporabi vojske proti protestnikom (demonstrantom) v Zagrebu.

kabinetov.⁴⁷ Zahtevo slovenske vlade je podprla tudi hrvaška vlada. Drugod po Jugoslaviji pa so bili nad slovensko vlado in na splošno nad Slovenijo in Slovenci ogorčeni. Politična ocena je bila, da je to izraz slovenskega nacionalizma, ki ogroža celovitost Jugoslavije. S tem so odziv slovenske vlade na sklep jugoslovanske izenačili z demonstracijami na Kosovu novembra 1968.⁴⁸ Dogajanje je dobilo naziv »cestna afera«.⁴⁹

»Cestna afera« je bila upor t. i. liberalnega dela slovenske politike, ki ga je predstavljala vlada pod vodstvom Staneta Kavčiča, proti centralizmu in odločanju o razvoju posameznih republik v Beogradu. Menili so, da je odločitev jugoslovanske vlade izraz zapostavljanja Slovenije. S tem se je nekako obudil občutek Beogradu, podoben tistemu, ki je bil eden od razlogov za »trboveljski štrajk« v začetku leta 1958.

»Upor« slovenske vlade proti jugoslovanski je postal v Jugoslaviji, v prvi vrsti za vrh jugoslovanske ZK in Tita, osrednji politični problem, kajti dregnil je v vprašanje razumevanja federativnosti in centralizma. Dobrih enajst let po »trboveljskem štrajku« se je iz zelo podobnega razloga, zaradi gospodarskega zapostavljanja Slovenije, ponovno zgodil protest Slovenije proti Beogradu zaradi njegovega centralizma. Odziv »Beograda« oziroma jugoslovanskega političnega vodstva je bil zelo podoben, češ da so slovenske zahteve izraz nacionalizma.

Odpor proti Beogradu, proti zvezni vladi, je Tito ocenil kot rušitev homogenosti, monolitnosti države, skupnosti, »takšne, kakršna je«. »Cestno afero« so obravnavali in razreševali na ravni vodilnih organov Zveze komunistov; na Brionih (kjer je letoval Tito) so se zbrali vodstvo ZKJ in predstavniki republik (16. seja Izvršnega biroja predsedstva ZKJ) ter obravnavali slovenski »izgred« nacionalizma.⁵⁰

»Cestna afera« se je zgodila takrat, ko je Kardelj začel pripravljati širšo »federalizacijo federacije«. Na enem od političnih razčiščevanj cestne afere je konec avgusta 1969 predstavil svoje razumevanje Jugoslavije oziroma videnje »federalizacije federacije« z upoštevanjem načel samoupravljanja. Ocenil je, da jugoslovanska federativna država, kakršna je bila sredi leta 1969, po sprejemu prvih devetnajstih amandmajev k ustavi iz leta 1963, »ni več klasična federacija, niti klasična konfederacija, marveč samoupravna skupnost narodov s socialistično družbeno ureditvijo, kar predstavlja bistveno novo kategorijo v mednacionalnih odnosih. Samostojnost narodov v taki skupnosti je večja kot v klasičnih federacijah, toda hkrati so širše odprti procesi integracije na vseh tistih področjih, kjer prihajajo do izraza skupni interesi narodov in delovnih ljudi.«⁵¹ To je bilo bistvo federativnosti, ki jo je vezal na načela in prakso samoupravljanja in se je pokazala v ustavi SFRJ iz leta 1974.

47 Sestalo se je več občinskih skupščin, zlasti tistih, ki so bile ob trasi predvidene avtoceste. Slišale so se tudi zahteve po samostojni Sloveniji in odcepitvi od Jugoslavije; v Celju je pisalo: »Slovenija edina kolonija v Evropo«.

48 Takšno mnenje se je ponovilo v letih 1988–1991, ko so takratne srbske (Miloševićeve) oblasti in vrh JLA enačili slovenska stališča s svojimi zahtevami po hegemoniji Srbije in centralizaciji: stališče kosovskih (albanskih) oblasti so namreč označili kot kontrarevolucijo, proti kateri je mogoče uporabiti ves državni represivni aparat, tudi vojsko. Enačenje slovenske politike kot kontrarevolucionarne je bilo grožnja ali napoved, da bodo z njo in Slovenci obračunavali enako kot z Albanci na Kosovu. To so izrekli zlasti v vodstvu JLA.

49 Kot afero so oblasti običajno označile vsako oblastem neljubo politično dogajanje (dogodek ali posledje dogodkov), ki ga niso mogli povsem obvladati.

50 O »cestni aferi«, zlasti o pogledih ZK nanjo, Repe, »'Liberalizem' v Sloveniji«, 743(73)–868(198).

51 Ibidem, 808 (138).

Takšna je bila zasnova t. i. Kardeljeve Jugoslavije, ki se je – ali naj bi se po mnenju tistih, ki so kritično sprejemali njegovo »federalizacijo federacije« – v svojem bistvu razlikovala od dotedanje federativno organizirane jugoslovanske države.⁵²

IX.

Vprašanje centralizma kot načina organizacije države in načina njenega obvladovanja, tj. načina vladanja, je bilo ena od točk, ki je bila skupna prvi in drugi jugoslovanski državi. Ti sta bili glede organizacije države sicer povsem različni – prva je bila izrazito centralistična, druga federativna – vendar je bil v obeh prisoten centralizem kot način obvladovanja države. Tudi v federativni organizaciji države je proti temu potekal stalen »boj« in okoli njega so se lomila kopja. Vodilni akterji tega političnega spopada so bili na eni strani politiki iz Slovenije, ki so želeli manjšo moč centralizma, na drugi pa srbski, ki so stavili na centralizem kot način oziroma pogoj za čvrsto Jugoslavijo. S centralizmom naj bi zagotovili njeno notranjo in zunanjo trdnost, obenem pa bi jim ta omogočil hegemonizem. Ta je bil motiv, centralizem pa je bil sredstvo. V tem je bila ena od enakosti s prvo Jugoslavijo, v kateri so z enakim razlogom utemeljevali centralizem. Kakorkoli je kdo nanj gledal, ga dojemal kot bistven pogoj za jugoslovansko državnost ali kot način njenega upravljanja, ki omejuje suverenost posameznih narodov v federativni državi, je bil centralizem ena osrednjih točk, s katero se je ukvarjala politika v prvi in drugi Jugoslaviji. Bil je tudi eden od razlogov za konec jugoslovanske države, kajti z njim je bila v veliki meri povezana želja po hegemoniji najštevilčnejšega naroda jugoslovanske države. Na koncu njenega obstoja je bil to eden ključnih razlogov, da so narodi, ki jim tako razmišljanje in ravnanje ni ustrezalo, pravico do samoodločbe in pravico do odcepitve kot bistven sestavni del tega načela tudi uporabili. Kot so se z upoštevanjem pravice do samoodločbe združili v jugoslovansko državo, so to upoštevali kot način razdružitve.

Jugoslovansko obdobje slovenske zgodovine, od leta 1918 do 1991, se je vrtele okoli vprašanja samoodločbe in organizacije države ter odnosa do centralizma. V teh točkah je kljub mnogim razlikam mogoče videti številne enakosti. Centralizem kot organizacija države in način njenega upravljanja (vladanja) pa je bil ozko povezan z nacionalnim vprašanjem, njegovim razumevanjem in praktičnim odnosom do tega. Nacionalno vprašanje je bilo živo tako v prvi kot drugi Jugoslaviji in je v veliki meri krojilo politične razmere in razmerja v njej. V drugi Jugoslaviji so oblasti menile, da je bilo nacionalno vprašanje zaradi federativnosti države preseženo oziroma da ne

52 Tako je obdobje »federalizacije federacije«, ki se je v vsej razsežnosti pokazala v ustavi SFRJ iz leta 1974 in naj bi jugoslovanski federalizem spremenila v konfederalizem, »Kardeljevo Jugoslavijo« označil Dejan Jović. V veliki meri precej upravičeno, saj je imel Kardelj pri tem veliko, če ne kar odločilno vlogo. V ustavi iz leta 1974 je združil razredno in nacionalno načelo, ki je bilo značilno za drugo Jugoslavijo od vsega začetka. Ta ustava je bila izraz nadgrajevanja samoupravljanja kot političnega sistema socialistične Jugoslavije in federativnosti; federalne enote so ustavno postale države. Jugoslavija ni bila več le zveza narodov, ki so se združili vanjo na osnovi pravice do samoodločbe, ampak je postala zveza nacionalnih držav.

obstaja. V resnici pa je živelo in določalo politično dogajanje, kar se je kazalo skozi krize in njihovo reševanje z reformami, vse do stopnje, ko krize ni bilo več mogoče rešiti z reformami ali jo pomesti pod preprogo in se je zato izpelo obdobje jugoslovanske države.

Kakorkoli sedaj gledamo na Jugoslavijo – s sovraštvom ali z nostalgijo – ne moremo mimo dejstva, da je obstajala. Prav tako ne moremo mimo tega, da je ni več. Postala je stvar zgodovine in s tem zgodovinopisja. To pa Jugoslavije ne sme in ne more enostavno preklicati. Zgodovinskega dejstva jugoslovanske države, ki je obstajala domala celo 20. stoletje, ni mogoče zanemariti ali odpisati oziroma ga ne popisati ali popisovati. Če lahko politika naredi »črno luknjo« v svojem odnosu do Jugoslavije, zgodovinopisje tega ne more in zlasti ne sme. S takšnim ravnanjem bi enostavno izbrišalo skorajda celo stoletje narodove preteklosti, ki ne nazadnje pojasnjuje slovensko osamosvojitve ob njenem koncu. Osamosvojitve Slovenije in Jugoslavija sta vzročno-posledično povezani.

Jugoslavije v naši zgodovini zato ni mogoče preklicati.

Zdenko Čepič